स्यनन्तरं षडपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्ष्यामीति हृदि निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्यमाह । अत इति । यतःयत्र पादिपटवोऽनसूयकाश्चान्ते वासिन उपसेदुरित्यर्थं यद्वा । अथशब्दो मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥इति॥

युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्पराप्राप्तकर्तव्यताकस्य मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रणयतो महामुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न च कृतमङ्गलस्यापि फलादर्शनादकृतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादननुष्ठानं न हि निष्फले शिष्टानामप्रवृत्तिः इति वाच्यम्, अफलस्थले जन्मान्तरीयस्य कारणस्थले वाङ्गवैगुण्यस्य कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न हि शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकस्याविततःफलादर्शन- मात्रेण त्यागः सम्भवति न चैहिकमात्रफलकत्वाच्च जन्मान्तरीयानुमानं एवैहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधिकारी सर्वेषां सत्त्वधार्मिकतापूर्वं प्रारिप्सितु विघ्नं न इति विशिष्य निर्विघ्नमारब्धं समाप्यतामिति कामनया प्रवृत्तेः । न च विघ्नध्वंसस्य फलं समाप्तिस्तु अकारणादेवेति वाच्यम् तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च, किञ्च दुरितध्वंसस्यार्थं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकर्मभिः कर्मनाशापारगमनादिसाध्यतया व्य-

भिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसत्वेन फलत्वे
समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तथापि च हिरण्यदानप्रयागस्ना-
नादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं माह
रम्। किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् "योगात्साङ्गात् कर्म्मण फलावश्यम्भावनि
यमात् इति। अतएव विकल्पिनमपि कार्य्यं कारणमेव फला
नन्तर्य्य- नियमश्चैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यक
ल्पन वैजात्यमेव। यदान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फ-
लपूर्वभावनियमो व्याप्तो न तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य
गुरुत्वेनानुपस्थिते: तथा च साङ्गे मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति
न व्यभिचारः समाप्तिस्तु यस्मिन् अनुष्ठिते सम्पूर्णमिदं क-
र्म्मेति प्रमा सा च अन्यादौ चरमवाक्यलिखनेयागादौ चरमा
हुतौ पटादावन्त्यतन्तु संयोगे ग्रामगमनादौ ग्रामचरणचरम
संयोगे एवं तत्र तत्रोहनीयमिति मङ्गलजन्यसमाप्तौ वैजात्य
कल्पनेऽपि नोभयथा व्यभिचारः। मङ्गलञ्च विघ्नध्वंसद्वारक
समाप्तिफलकं कर्म्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव स्वत: सि
द्धविघ्नाभावस्थलेऽपि सामान्यतो गृहीतस्य विघ्नध्वंसद्वारक
त्वस्यानपायात् नमस्कारादीनां तादृश्यैव विघ्नध्वंसद्वार
कत्वप्रतिपत्तेर्मीमांसिरिति दिक्॥ १॥

• यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः॥२

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति
तदुभयं यतः स धर्म्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति स-

ध्यपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते, यदि तु निदिध्यासनादियोगसाध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः। वृत्तिकृतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाणञ्च धर्मे देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् स्रग्निर्मितस्रग्वदित्याहुः। तदेतद्व्याख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु को धर्मः किंलक्षणश्चेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यतश्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधारणं कारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थमभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थत्वम् ॥ २ ॥

• तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ३

ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः पुत्रेष्टौ कृतायामपि पुत्रानुत्पादादनृतत्वम् " उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति समयाध्युषिते जुहोति" इति विधिः प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहन्यते " श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति श्यावशबला-

रैणेव निहत्तेरिति चेन्न। हेतुर्ह्यदे पुरुषव्यापारात् मायचि-त्तवत् तथाहि सवासन मिथ्याज्ञान संसारहेतुस्तदुच्छेदयाम तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः। ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव मुक्तिर्नतु दुःखाभाव इति चेन्न। नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवानित्यं तदभिव्यक्तेर्मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेः हत्वाद्यत्वेन तन्निहत्तौ पुनः संसारापत्तेश्च। ब्रह्माणि जीवात्मनयो मुक्तिरिति चेन्न। लयो यदि कोभावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति लिङ्गशरीरापगमो लयो लिङ्गञ्चैकादशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो लय इति चेन्न। एतावता दुःखसामग्रीविरहस्योक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव मुक्तिरिति पर्यवसानात्। एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डिमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञानत्व सुखत्वे च प्रमाणाभावात्। न च "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिर्मान तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं ज्ञानं अहं सुखीतिप्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण इदानीमविमत्वात् मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेश्चापुरुषार्थत्वात ब्रह्मणश्च नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तत्साक्षात्कारस्य तदात्मकत्वेनासाध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थः प्रवृत्त्यनुपपत्तिरेव। निरुपप्लवा चित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति चेन्न। दुःखादिरूपस्य उपप्लवस्य विगमो यदि निरुपप्लवत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्ततेरनुवृत्तौ

प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिमाध्यलेन संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तरूपा निःश्रेयसमिति। तत्त्वज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे तृतीया। तत्र साधर्म्यमनुगतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः यद्यपि क्वचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि केषाञ्चित् साधर्म्यं तथापि तादृप्येण ज्ञानं विवक्षितम्। अत्र च द्रव्यादिपदार्थानामुद्देश एव विभागः पर्य्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन षडेव पदार्था इति नियमः पर्य्यवस्यति स चानुपपन्नः व्यवच्छेद्यस्य पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ नियमानुपपत्तिः अप्रतीतौ व्यवच्छेदानुपपत्तिः। ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु षड्लक्षणायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न। पदार्थपदेन प्रसिद्धपदार्थमात्रोपसङ्ग्रहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव। किञ्च लक्षणानां मिलितानामयोगो व्यवच्छेद्यः प्रत्येकं वा आद्ये मिलितायोगः सर्वत्रेति व्यवच्छेदानुपपत्तिः। अन्त्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वत्रेति व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न। शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषु पदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणायोगः परिकल्पते तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः तथाच षडेव पदार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु षण्णां लक्षणानां मध्ये अन्यतमलक्षणयोगोऽस्त्येव सर्वयोग इत्यर्थः। तत्र विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदो विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्तावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्रयमेवकारस्येत्येके अ-

[illegible] [illegible] [illegible] श्रुतेरिति" इत्यादि
ना। तथा "नि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] नु [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] यथा
"[illegible]" इति [illegible]
[illegible] [illegible]। तथा [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
प्रतिपादनात् [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] प्रतिपादयति [illegible] इत्यर्थः। [illegible]
[illegible] [illegible] यथोक्तम् "[illegible]
[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] साक्षात् [illegible]
[illegible] न च [illegible] [illegible]
हि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न च [illegible] [illegible]
[illegible] प्रतिज्ञाय [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible]" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्तता-

दोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “ पञ्चदशावरेणवाग्वज्रेणावबाधे तमिमं भ्रातृव्यम् ” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥ २ ॥

*** धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ४**

मिथ्याकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतो लक्षणतश्च धर्मं व्याख्यायाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनान्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वश्चात्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदवगाहिशास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानान्निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षसाधनाय मुनेश्चैतासमाशयेन शास्त्रे प्रवर्त्तते । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेश्चात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वविशेषगुणध्वंससमानका-

दिता भवतीत्याहुः। तत्र दुःखात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन
पार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धस्य परिभाष
"दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभा
व कारणविघटनमुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्य
त् नन्वयंनपुरुषार्थेच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुख
कोत्पद्यते इतिसुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थप्रवृत्ते।
चेन्न वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् सुखेच्छापिदुःखाभा
धिकित्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविमुखान
दुःखाभावमात्रमभिसन्धाय विषभक्षणोद्बन्धनादौ प्रवृ
र्शनात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव मुक्तेस्तु दुःखा
स्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थार्थमपि
र्त्तेत इति चेन्न श्रुत्यनुमानाभ्यांज्ञायमानस्यावेद्यत्वानुपप
अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति" "
विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिका। अनुमानमप्यस्ति दु
सन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदि
दि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्कारेण वर्त्त विषयी
णात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि। योगिनां योगजधर्मबलेनागामि
दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमाच्च। तथापि सुखायव्ययतया
पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि हानेः द्वयोरपि समानप
चीकत्वादिति चेत् उपगतोवीतरागाणां दुःखदुर्दिनाभ्य
सुखखद्योतिकाभावेऽप्यप्रयत्नता तत्र प्रवृत्तेः। ननु त
पि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तं यत्काल
अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्न

इष्टं तयोस्तं साक्षात्कारात्मकोत्पादनम् अवश्यं यः सम-
भिव्याहारमध्ये इत्यर्थः । धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञा-
नादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः
यदि तु तत्र तात्पर्यमिति तत्त्वज्ञानं साक्षात्कृतं तदा धर्म
विशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः. स एव ईश्वरनियोग
प्रसादाद्धिगतस्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति त-
त्त्वज्ञानमात्मसाक्षात्कार इव विचित्रमाप्ते च समाम-
र्णिसम्प्रदायोऽपि त्वत्तत्त्वात्" तथैव विदित्वातिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यत्र " हे ब्रह्मणी वेदित-
व्ये" इत्यत्र च वेदपदस्य साक्षात् कारणत्वात् " पश-
श्यन्ति:" इत्यत्रापि तथा च साक्षात्कारमिति दिव्यानयनादि-
दरम्परेति हेतुपदस्याप्यर्थाभिधानात् ॥ ४ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमो-
द्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह ।
इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न्यूना-
नि वेत्यर्थः ।ननु विभागवचनादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद
सिद्धेः किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयापि सूत्रस-
म्भवे विभागतात्पर्यं स्फोरणार्थमितीतिकाराभिधानात् सुव-
र्णादीनामतिरिक्तस्य धातोर्वाभावात् अन्धकारस्य वा भक-
त्वे मानाभावात् अभावस्य च त्वादन्यादेतद्व्यवच्छेदयम् । अथ-

मासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय लक्षणमेतेषान्तु वैधर्म्यावसरे स्वलक्षदेव दर्शयिष्यति। ननु सुवर्णं न तावत् पृथिवी निर्गन्धत्वात् न जलं स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वशून्यत्वात् न तेजोगुरुत्ववत्त्वात् अत एव न वायुर्नवा कालादि ततो नवभ्यो भिद्यत इति चेन्न। आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपासिद्धत्वं ततः परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च। साधयिष्यते च सुवर्णस्य तैजसत्वमिति ॥ ५ ॥

• रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

गुणत्वेन कथेन गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वमेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागञ्चाह।

चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् समुच्चिनोति हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः। गुणत्वजातीयो यथाभ्यास सप्तदश: स्वरूपतः सन्ति कपालव स्पर्शानां समानकालीनरूपरसगन्धस्पर्शानां सामानाधिकरण्यं नास्तीति सूत्रार्थे समास: । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समान कालीनसङ्ख्यापरिमाणसमानाधिकरण्य- सूचनायाऽसमासः बहुवचननिर्देशः यथायथं कालसमानाधिकरणं नैकत्वमात्रं न वा सङ्ख्यादीर्घत्वसमानाधिकरणं

महत्त्वदीर्घत्वानां यद्यपि द्वित्वादीनामप्योऽर्थं सामाना-
द्वित्वञ्च महत्त्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सा-
मानाधिकरण्यमस्त्येव। इदमत्र यद्यपि द्वित्वकृत्यादि-
धर्मानाधिकरणं तेन सहत्वादबहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति त-
थाप्यधिकरत्वलक्षणं महत्तो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचन-
निर्देशः। संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्वि-
वचनं परत्वापरत्वयो रुद्धोभयाश्रयनिरूपणतया दिक्कालनिरू-
त्वादिविषयसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन मात्रा
भिमतैकत्वबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयो-
र्द्वयोरपि भोगसाधनत्वं धर्मकार्यजनकत्वमुपविशेषेणाद्वेषो-
साधकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च स्थापयितुं द्विवचन-
म् इत्याद्वेषयोर्द्वयोरपि महति प्रति कारणत्वसूचनाय द्वि-
वचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्य-
हेतुत्वं दशविधानाञ्च पापहेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमायु-
यम्।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वमा-
र्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ता सङ्ख्या
द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं
माभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्व-
सूचनायावधिप्रामाण्यवचनीयत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति
य च पृथगभिधानं परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिवि
निरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्यविरो-
य द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्दैशिककालिकभेदेन भि-

सजातीयत्वमप्यधीन चतुष्टयापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि विवक्षणमभिप्रायो बोध्यम् । एतेषाञ्च लक्षणमग्रे वक्ष्यते ॥ ६ ॥

*** उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥**

कर्मणां द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवद्द्रव्यसमवायाच्च पृथगुपस्थितेरिति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्मोद्देशविभागावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात्. अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः । नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धेर्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात् चतस्र एव कर्मत्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलननमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजामेकेन शब्देन सङ्ग्रहार्थं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिष्वेव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपणावक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्मः गमनत्वजातिस्त्वनियतदिग्देशसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च भ्रमणादिषु सर्व-

[illegible] किन्तु [illegible]
[illegible]
[illegible] किन्तु [illegible] यदि [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible]
[illegible]

दिग्देशोत्पादकं कर्म यदा भवति सङ्कुचितश्च संकुचति वस्त्रं संकुचितमिति प्रत्ययः। एवमवयवानां पूर्वोक्तप्रकारान्य-कर्मयोगविभागजनकं कर्म प्रसारणं यदा भवति प्रसरति वस्त्रं प्रसरति चर्म प्रविशति यज्ञमित्यादि प्रत्ययः, एतदुभय-भिन्नं यत् कर्मजातं तत्सर्वं गमनविशेषः। तत्र भ्रमणं प्रय-त्नवदात्मसंयोगासमवायि कर्मवत्ता हस्ते न नोदनाद्यसंयोगाद् घटनाश्चक्रादौ तिर्य्यक्संयोगानुकूलं कर्म एवं रेचनाद्य-पि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यते च। एतदेतेषां कर्मणां विहित-यागस्नानदानादिषु धर्मानुकूलप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलञ्जभक्षणादिषु चाधर्मानुकूलप्रयत्न-वदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

+ सदनित्यं द्रव्यवत्कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभते। तत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यस्य तत्प्रधानानुकूलतया प्रथमं जिज्ञासिताद्भिलत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशात्, प्रागेव त्रयाणां साधर्म्यमाह।

विशेषे सत्यपि चयमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः। सदिति सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात्, अनित्यमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमाण्वादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिम-

[illegible]

• द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।
एतदेव [illegible] ॥ ८ ॥

• द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

अनवयविविभुद्रव्याणि तथान्त्यावयविगुणान् द्वित्वादि-पृथक्त्वपरत्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भक-त्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं सजातीयारम्भकत्त्रिपदार्थविभाजको-पाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेनाजनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपपत्तिः।

• कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह। विदिरत्र ज्ञानार्थो नतु सत्ताभिधायी । सजातीयारम्भ-द्रव्यगुणयोरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्तीत्यर्थः। इद-मत्राकूतम्। कर्म यदि कर्म जनयेत् स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव ज-नयेत् शब्दवत्। तथाच पूर्वकर्मणैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन सह विभागं जनयेत् वि-भागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च तत्राधिकरणे-ऽनुत्पन्नत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणक्षतिः नचक्षणान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्षेपायोगात् अपे-क्षणीयान्तराभावात् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जनने विभाग-जनकत्वानुपपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि जनने त-थैव। उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनन्तरकालन्तु कर्मनाश एव तथाच सूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यत इति ॥ ११ ॥

• न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥१२॥

[illegible]

[illegible] ॥ १२ ॥

• उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥

गुणस्य कार्यकारणधर्मत्वमाह।

कार्यधर्माः कारणधर्माश्च [illegible] ॥ १३ ॥

• कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

गुणानां कार्यकारणोभयाविरोधित्वमुक्त्वा कर्मणः कार्यविरोधित्वमाह।

कार्यविरोधि कर्मेति बहुव्रीहिः [illegible] कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणाविरोधित्वं नियत-[illegible] ॥ १४ ॥

• क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

[illegible] साधर्म्यमभिधायेदानीं [illegible] माह।

क्रियाश्च गुणाश्च क्रियावन्तोऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् स-
मवायिकारणवत्। समानासमानजातीयकारणत्वं द्रव्य-
विशेषविशिष्टविशेषणमय [illegible] तद्
क्रियया कर्म वा द्रव्यमिदमिति भवति गुणत्वेन च समाना-
समानजातीयेभ्यो व्यावृत्त [illegible] तत्र समानजातीया
[illegible] गुणादयः तत्र समानजातीयव्यवहार तेन द्रव्य
गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यत्र गुणादिभ्यो [illegible]
[illegible] यथा गुणादीति। गुणवत्त्व [illegible]
[illegible] गुणात्यन्ताभावविरोधित्वं [illegible] गुण-
[illegible] गुणात्यन्ताभावविरोधित्वात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्व-
कारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

[illegible]

द्रवत्वादयस्तु शीतगतत्वेन द्रवत्वादयो यत्र द्रवत्वादि
समानत्वादेव गुणत्वमिति तथापि कर्मत्वमित्यादिविशेषण
चाह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्म
शब्दादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति यथानपे-
क्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन्
कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः। संयोगविभागादीनां
योगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात् निरवहितिनिरवहितिसमभावा
जातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नौ प्रतिसमवायि-
कारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् का-
रणत्व तद्गुणत्वाभिव्यञ्जक संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव
संयोगविभागकारणकत्व न भिन्नयोः धर्माधर्मगुरुत्वाना-
दीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्र न समवायिकारणत्वं ना-
समवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः यद्वा संयोगवि
भागसमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्व सामान्यसमाना
धिकरणं गुणत्वव्यञ्जक सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च
सत्युगुणवत्त्वमेव वा गुणलक्षणम्॥ १६॥

• एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्ष
कारणमिति कर्मलक्षणम्॥ १७॥

गुणानन्तरमुद्दिष्टस्य कर्मणो लक्षणमाह।
एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो
यत्र तदगुणं संयोगविभागेष्वपेक्षकारणमिति सोऽत्यन्त-
भावभूतानपेक्षमित्यर्थः। तेन समवायिकारणापे-

चायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाश्च नासिद्धत्वं स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वाविवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्याद्यक्षणसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं चलतीतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चलतीतिप्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नातिरिक्तदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गाध्याये निराकरिष्यमाणत्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

• द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

इदानीं कारणमुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः चाऽनयोः समाना मातेतिवत् । एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्माणि वर्त्तन्ते इत्यर्थः द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

+ तथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणासमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणासमवायिकारणकवृत्तिजातिमत्त्वमिति साधर्म्यं द्रव्याणां संयोगाऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वादीनां सजातीयकारणगुणासमवायिकारण

कत्वं बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां मनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणानामग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मणान्तु चक्रादिनोदनाभिघातगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं यथायथं समूहनीयम्। क्वचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणामारम्भकत्वं तद्यथा वेगवत् तूलपिण्डसंयोगस्तूलपिण्डान्तरे कर्म करोति द्वितूलकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च। क्वचिदेको गुणो द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयाख्यो द्वितूलकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चारभते ॥ १८ ॥

• संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

क्वचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह।

कारणमित्यनुषङ्गः। यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन सह यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावत् सङ्ख्याकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

• न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगो जनितः तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्म चेत् तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह।

[illegible]

[illegible] ॥ २८ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ २९ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ३० ॥

[illegible]

कर्म द्रव्यादीनामारम्भकत्वेन संयोगविभागादिकारणत्वं
पार्थिवपरमाणुकर्मणोऽपि संयोगविभागादिकारणत्वं कर्म
त्वात् एकत्वादिसंख्याविभागादिगुणारम्भकत्वं तदुदया
कर्म संयोगविभागादिकारणत्वं तदारम्भ
कत्वमुक्तमिदम्। कश्चिदेकमपि गुणस्य कारणं द्रव्यगुणक-
र्मणामारम्भकत्वं तद्यथा द्वित्वम् अनित्यसंयोगः अनि-
त्यानि कर्म करोति त्रिगुणकद्रव्यारम्भे सर्वविभाग-
कः। कश्चिदेको गुणोद्रव्यगुणारम्भे यथा गुणविभाग एव
एव द्वित्वादिसंख्यादयो त्रिगुणं द्रव्यं सर्वविभागकार-
णमिति ॥ १८ ॥

• संयोगविभागवेगानां कर्म समान-
म् ॥ २० ॥

कर्मैकमनेककार्य्यकारीत्याह।

कारणमित्यनुषङ्गः। यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन सह या-
वद्द्रव्यं न मुक्तमासीत् तावत् मध्यकाले विभागान् जन-
यित्वा तावतः संयोगानपि पुनरारम्भं जनयति वेगं पुनरे-
कमेव त्वारब्धे करोति वेगवद्द्रव्यस्थितिस्थापकमप्युत्पाद-
यति ॥ २० ॥

• न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥

ननु क्रियावता द्रव्यं कारणसंयोगि जनितं तेन च द्र-
व्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्म कस्मात् पूर्वसूत्रे नोक्त-
मत आह।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

• व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

कुत एतदत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थं कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायिकारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात् ॥ २२ ॥

• द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥२३॥

बहूनामेकद्रव्यारम्भकत्वमुक्त्वा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बहूनामारम्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र द्वाभ्यां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पट आरभ्यते । न च शततन्तुकोऽपि पटो द्व्यते यथैकैकेन तन्तुना तावत्परिमाणो भवन इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारणाभावात् पटानुत्पत्तेः । न चागृहीततन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् पारम्पर्याद्विभागजनितसंयोगाभावात् पारम्पर्याभावाभ्युपगमात् गुणानां समानदेशत्वविरोधात् । द्रव्यं तावदेवमिति चेन्न तदवैशसापत्त्यादेव समवायविशेषाभावात् अवयवविभागादभ्युपगमे

तैषामन्योन्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु तन्तुषु एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

• गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ •

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्य्यमित्यत आह ।

कार्य्यमितिशेष द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः ॥ २४ ॥

• द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ •

इदानीं व्यासज्यवृत्तीनां गुणानां अनेकद्रव्यारभ्यत्वं दर्शयदाह । अनेकद्रव्यारभ्या इति शेषः द्वित्वादिसमभिव्याहृतं पृथक्त्वपदमपि द्विपृथक्त्वादिपरम्, एवञ्च द्वित्वादिकाः परार्द्धपर्यन्ताः सङ्ख्या द्विपृथक्त्वादीनि, च संयोगा विभागाश्च ...भ्यां बहुभिरेव द्रव्यैरारभ्यन्ते इत्यनेकवृत्तित्वमर्थोऽपि तत्र समवायस्योन्याभावसामानाधिकरण्यम् ॥ २५ ॥

• असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥

...वयवनिष्ठानां गुणानां चोक्तानां यथा व्यासज्यवृत्तित्वं कर्मणामपि किं न स्यादित आह ।

समवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्वयोरिति योज्यं तथा च न

द्रव्ययोरेकं कर्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवैति
सामान्यस्य समुदायस्य कार्य्यं कर्म न विद्यते अत्रापि त्रिदि
शानार्थो न समावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् एक
स्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्र
त्ययः स्यात् नचैतत् तस्मान्न कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः । ननु
शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव
कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः
एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवे
कर्मसामग्रीव्याप्तत्वात् तथोपलब्धेः न तु वैपरीत्यं नह्यवयवे
चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाका
रणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि न स्यात् कारणकर्मणैव
कार्य्यस्यापिसंयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

• संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ •

पुनर्बहूनामेकं कार्य्यमाह ।

बहूनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्य्यमित्यर्थः निरवयवानां द्र
व्याणाम् अन्त्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान्
विहायेति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

• रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥

इदानीं बहूनां गुणानामेकं गुणकार्य्यमाह ।

रूपमेकं कार्य्यमित्यन्वयः रूपपदमुभयमपि साधारणम् यत्र
रूपस्यायां चेये बहूनां कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यज
नकभावाश्रयत्वञ्च गन्धलक्षणाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्ध

[illegible] रूपादिविशेषगुणैकदेशवृत्तिकारणानि [illegible] कार्यं वर्तमाना कार्यगुणमारभन्ते [illegible] समवायिकारणानीति, केचित् कारणैकार्थसमवायि [illegible] रूपादिकार्यं तत्र [illegible] यथा [illegible] रूपादिगुणस्य कार्यं तेन [illegible] घटादि तेन सह [illegible] कर्मणां [illegible] कारणैकार्थं समवायि घटरूपारम्भे [illegible] कार्यैका [illegible] समवायिकारणस्य यथा कारणमपि शब्दो सम- [illegible] कार्यमपि शब्दान्तरमारभते समवायिकारणस्य रूपादयः पार्थिव परमाणौ [illegible] कार्यैकार्थं समवायप्रत्यासत्त्या [illegible] ॥ २८ ॥

• गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥२९॥

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यमसमवायीत्यर्थः । [illegible] गुरुत्वस्य हस्त [illegible] निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासम- वायिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, [illegible] प्रयत्नस्य [illegible] असमवायिकारणम्, तथाप्युत्क्षेपणमेकमेव [illegible] [illegible] ॥ २९ ॥

• संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥

[illegible] मूर्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं [illegible] [illegible] द्रव्यकर्मयोः न कर्म कारणमित्युक्तं तथा च [illegible] विभागमपि न कार्यमित्यादाने तथाचातीन्द्रियाणां [illegible] [illegible] प्रत्यक्षमानमपि दुर्लभमित्याशङ्क्याह अतः संयोग

विभागवेगानां कर्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह ।

सन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युप लक्षणीयः ॥ ३० ॥

• कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म कार्यं इति पूर्वमुक्तम्, संयोगवि भागौ तु संयोगविभागशब्दाभ्यामेव तथा चेदानीं कर्मणः कार णत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह ।

कारणसामान्यपदेन तत्तत्कारणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामा न्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणोः प्रतिकर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागा च कर्म नास्तीति पूर्वं व्याहन्येतेति भावः ॥ ३१ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्

द्वितीयाह्निकम्

• कारणाभावात्कार्याभावः ॥ १ ॥

प्रथमेन प्रकरणेन द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यत्व

यदपि च कार्यैकत्वप्रतिरूद्ध साधर्म्यमुक्तं तदनुपपन्नं
कैवकारणाभावे कार्यं लिङ्गं नियतं चाह ।
इत्यत्र हि सूत्र अविकल्पतुल्यमतवादी समवहितेऽपि दण्ड
भावात् घटाभाव धूमाभिलाषी समवहितेऽपि बीजाभावात्
अङ्कुराभाव न च दण्ड घटयोर्बीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभा
वसम्बन्धानुपपत्ते समवायिकारणाद्यभावे घटाभाव नियम
कारणाभावे कार्याभाव स्यात् किन्तु घटपटादीनां काल
नियमस्यानुभूयते यदपि हेतुफलभावसम्बन्धेनानुपपन्नं नहि
तद्विनाभावत्वेऽपि किञ्चित्कारणमन्तरेण कादाचित्कत्व
भावानां कारणाधिष्ठानमन्तरेण सम्भवति तदा हि स्यादेव न
स्यादेव वा न तु कदाचित् स्यात् न हि भावो न भवत्येव ना
भवतीति वा सहकारादेव भवति न वा निरुपाख्यादेव न
भवितव्यादेर्भवतिकिन्तु दण्डादेरादि. सोपाख्यस्याविधेर्घटपटा
दी कार्यं दर्शनादवधिमत् कारणमेव पर्ड दार्ढ्यकारणभावा
भावे सहति नियतो न स्यात् तथा च निरोर्ह गगनादेन
सङ्केतसाधनताग्रामसम्बन्धेन सहितरनिष्टसाधनताग्रामस-
म्बन्धेन निवृत्ति. ॥ १ ॥

• न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥२॥

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् " सदेव सोम्येदमग्र आसीत्
इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् पञ्चदशस्वप्यविशेषे तन्तुभ्य एव प-
ट कपालेभ्य इति नियमो न स्यादितिचेत् परिणामवादि
नोऽपि सौक्ष्म्यकारणकैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव पञ्च
घटाभिव्यक्ति. कपालेष्वेव न तन्तुष्विति कथं स्यात् कि-

स्य यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशाविति रिक्तं वचः अथाविर्भावतिरोभावौ कारणापेक्षौ तदा घटपटादीनामपि कारणापेक्षैवासतामप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरित्युक्तं तत्स्वभावनियमेनैवोत्तरम्, तत्स्वभाव नियमोऽन्वयव्यतिरेकाद्गम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति सर्वसाक्षिको ऽनुभवः एवञ्चानन्यथा सिद्धनियत पूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम्। यद्यपि "यवैर्यजेत व्रीहिभिर्वा" इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति न हि यवकरणकयागनिष्पाद्ये फले व्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितः विहितकारणकारणमेवफलैकजात्योपिद्वयोः कारणत्वोपपत्तेः तथाच सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं लोकवेदसाधारणी कारणता नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्वयव्यतिरेकगम्या कारणतालौकिकी, न हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ व्यतिरेकमार्गोऽपि विषयः प्रवृत्तेरन्वयमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः. "अत एव" विकल्पे उभयमप्याप्तार्थः "इत्युपपद्यते तज्जातीयस्यफलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात्। अत एव" श्रौतात् साक्षात् कर्मणः फलावश्यम्भावनियमः" इत्यप्युचितम् "आगममूलत्वादाप्तार्थस्य व्यभिचारो नदोषाय" इत्याचार्य्याभिधानमप्यर्थं तात्पर्य्यकमेव तत्कारणविमर्षणस्थले तु कार्य्यजन्यमावश्यकं तदन्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्यतिरिक्ता

दृष्टकत्वात् किमन्यत्कर्मणि तु कार्यकारणत्वं राजपुत्रादा
दाहादपि कैश्चित्तौ कारणतया स्यादिति कार्यं कारणा
नियमप्रतिपादनपरमाह।

यदि कार्यकारणाभावनियमो न भवति तदा कार्याभावा
दपि कारणाभावः स्यात् कार्याभावः कारणाभावं प्रत्यक्ष्य
कारणाभावस्तु कार्याभावं प्रति तथा तेन दुःखाभावार्थं अ-
धर्माभावार्थं, अधर्माभावार्थं प्रयत्नाभावे, तदर्थञ्च दोषाभावे, न
दर्शं निवारणाय निवृत्तो, तदर्थं बाध्यमानाभावाय मुमुक्षूणां
प्रवृत्तिः प्रयोजनमौपादृष्यादिनिवारणस्य हितावहकरणस्य वा।

• सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥३॥

पदार्थमध्ये गणनया समुद्दिष्टयोः सामान्यविशेषयो-
दार्थं लक्षणमाह।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परमसत्तापरमाद्यापद्रव्य
त्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च सत्यं बुद्धिरेव। च
बुद्धिः सामान्यस्य व्याहतिबुद्धिविशिष्टस्य। इतिना द्वयमव
च्छिद्य परामृश्यते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः। इति
कारणविशेषान्वयनाद्यपरन्तु "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्या-
न्यतरस्याम्" इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता चेत्याह। बुद्धिरपे
क्षालिङ्गं सापेक्षा यस्य तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नित्यमते कश्चित्
सामान्यं नित्यत्वे सति व्याप्यव्यापकोभावसमानाधि
च वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा परन्तु सामान्यवि
शेषमपि लभते यथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये
च नायं गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः तथा च द्रव्यत्वा
सामान्यानामेव विशेषत्वम्।

ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतमतेरतद्व्यावृत्ति धीपपत्तेः भवति हि गौरयमिति प्रतीतिरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषय त्वाभ्युपगमात् नहि वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यत्, गवादिपद प्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव । किञ्च गोत्वं कुत्र वर्त्तते न तावद्गवि गोत्वदशायाः पूर्वं तस्याभावात्, नाप्यगवि विरो धात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्त्तते न तत्र प्रागासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वम पि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात्, नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् न च एकस्यैव नित्यस्य सामान्यवृ त्तिलक्षणैर्देशकालविकल्पानुपपत्तेः । नहि तत् घटे कर्णे वर्त्तते पश्चात्तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्ये कदेशेन, तस्य तद्देशस्याभावात् । तदुक्तं " न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसन सन्ततिः " इति । सामान्यमस्ति तच्च सत्तासामान्यं गो त्वघटत्वादिवत् न तु गुण कर्मणामपीति प्रतीतिकल्पः पक्षोऽयम् सामान्यं नित्यं व्यापकमप्यनुपपन्नमपि [illegible] [illegible] न दैशान्तराव्यवहाराणि [illegible] [illegible] [illegible] कादि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यथैवमेतस्मात् यत्र प्रतीयते इत्यन्तरम्, कुत्र प्रतीयते इत्य
यत्र वर्तते इत्यन्तरम्, गोत्वहेतोः पूर्वं सपिण्डः कीदृगाम
दियत्र सामीदित्येषोऽन्तरम्, एवञ्च न याति मत्र तत्रामो
त्' इत्यादिकं परिदेशनमात्रम्, चमहानुवृत्तिरेव गोत्वमि
यत्र गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एददाऽव। नह्यनुभवे
पि व्यापयति सदृश्यविधिज प्रत्ययोऽन्योन्यव्यतिरेकान्
र्थैकदेशविकल्पस्तदा भवेत्, यद्येकत्वमासान्य स्वकार्सं
.देकदेशो वा कल्पता अनेकाशेषता सा चैकस्मि
सोपपत्रा गौरयमित्याद्यनुभव एवाप्रतिपयो न वस्तुव्यवस्था
पनक्षम इत्युत्तरं वक्ष्यते। प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्य
सामान्यमाचक्षते तद्व्यनुगतप्रतीतिमात्रसिद्धं तद। किम
पराह गुणकर्मगते:सामान्ये:अवतिष्ठरूपत्वादावनुगतयो सा
जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु सता-
यदाश्रयभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपत्वादिव्यक्तीना-
मनेकत्वात् नापि तुल्यत्वसामान्यादिवत् घटत्वकलशत्वादिव-
दा तुल्यत्वं बाधकं तथान्यसामानाधिकरण्यमिकत्वं गुणत्वापे-
क्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिक-
त्वात् यत एव न सङ्करः भूतत्वमूर्तत्ववत्, परस्परात्यन्ताभा
वसामानाधिकरण्ये सति वात्यन्तरेण सामानाधिकरण्या-
त् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमा-
दपि रूपत्वादिविशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे
जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विशुद्धत्वे

[illegible] यदि जातिमत्त्व [illegible] इति यथा [illegible] [illegible] अभावात् [illegible] [illegible] समवायी समवाया[illegible] [illegible] तु समवायस्यैव [illegible] [illegible]। यद्यपि समवाय[illegible] जाति बाधकं [illegible] तथापि [illegible] [illegible] समवाया[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ॥ ३ ॥

• भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥

[illegible] इति [illegible] [illegible] ॥ ४ ॥

• द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्या-
नि विशेषाश्च ॥ ५ ॥

[illegible]

[illegible]

भाति विशेषस्य न प्रतीयते। ननु द्रव्याचारामुगमनासिपा-
र्यं च द्रव्यत्वं, पृथिव्यादौ कदाचित् समवायेऽपि वायुवाक-
शादौ सत्त्वात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिका-
रणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वादेरपि पर्यनुयोगस्य सादव-
स्थ्यात्, मैव संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वावच्छेदे वा
जलवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेदे व्याधिकवृत्तित्वात् अतस्त-
दवच्छेदकं अतिरिक्तम्, पक्षादावनुपपत्तिकतापत्तेः तत्र पर-
माणु, द्व्यणुका समवायिकारणतया द्रव्यत्वं परमाणु-
समवायिकारणतया विभुद्वयसंयोगं मूर्त्तमवयविनमेव सि-
द्धम्. मनसि इन्द्रियमन संयोगाधारतया वायौ दण्डादिसंयोग-
साध्यतया प्रत्यक्षादेः प्रत्यक्षतयैव संयोगाश्रयतया प्रत्यक्षाव-
त्त्वकत्वात् एवमस्तु संयोगा नात्तेन येन संयोगत्वस्यापि का-
र्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एव विभा-
समवायिकारणतावच्छेदकतयापि द्रव्यत्वसिद्धिः गुणति-
रपत्वात्। गुणत्वस्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवा-
यिकारणत्वगुणयोः सामान्यवृत्ति यत् कारणत्वं तदवच्छेदक-
मेव नित्यानित्यवृत्तित्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षसिद्धेषु चलती-
त्यप्रत्यायितम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुकूलं संयोग-
विभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयापि कर्मत्व-
सिद्धिः भवतीति एवकत्वात् चलनादिप्रत्ययस्य देशान्तरप्राप्ता गत्यनु-
मानं तत्र च देशान्तरस्याकाशादेरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्किर-

गसंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात् तत एव गत्य
मानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे
सति प्राङ्मुखेनोपलब्धस्य प्रत्यङ्मुखेन तेनैवोपलभ्यतया प्र
त्यभिज्ञायमानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदि
त्यगत्यनुमानमित्युद्योतकराचार्य्याः ॥ ५ ॥

• अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामान्यवि
शेषत्वेनाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्त्याविशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहिताः तान् व
र्जयित्वासामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवसाने भवन्ती
त्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्य्याः, उत्पादवि
नाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भ
वन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्या
वृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

• सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमा
हेतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारमुपदिशति । तथा
द्रव्यादिषु त्रिषु सत्सदिति प्रकारको यतः प्रत्ययः सदिदं स
दिदमित्याकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७

• द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ।

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयतेऽपि
द्रव्याद्यव्यतिरिक्तैव सत्ता यतो हि यद् भिन्नं भवति तदा

भेदेनानुभूयते यथा घटः पटात्, न च सत्ता तथा भेदेना-
नुभूयते इति सत्ताभिन्नैवेत्यत आह।

द्रव्यादयोऽननुगताः, सत्ता चानुगता। तथाच अनुगत-
स्याननुगतलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन मिथो भेदस्य सिद्धत्वा-
त् तत्, भिन्नोऽप्यत नोपलभ्यते तदनुगतिविरहात् घटपटयो-
स्तु यावन्मिति न च व्यक्तिमदपेक्ष सत्ता, व्यक्तीनामननुग-
तात् घटपटं यदनुगतं तदा सैव सत्ता अननुगतैरपि घट
ननुगतत्वव्यवहारे तदा गोत्वादिभिरप्यनुगतम्। अतएव
सत्ता समवैति ताद्रूप्येणैव व्यवहारोपपत्तौ किं स-
ःस्वीकारेण। अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा
ःमित्युक्तं तदननुगतत्वेऽपि सत् इति प्रत्ययात्॥८॥

गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः॥९॥

दकान्तरमाह।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमि-
त्यपि सूचयति न हि कर्म कर्मसु वर्त्तते न वा गुणो गुणेषु
न वा द्रव्यं गुणे कर्मणि वा, सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्त्त-
ते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्यात् भिन्नैव सत्ता॥९॥

सामान्यविशेषाभावेन च॥१०॥

भेदकान्तरमाह।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यवि-
शेषवती स्यात्, न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय
उपलभ्यन्ते न हि भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म चेति कैषा

भिदनुभवः ॥ १० ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्योऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अनेकपदमिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वं सामान्यलक्षणप्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वं अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः संयोगो नैवम् इत्युक्तं द्रव्यत्वं साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति द्रव्यत्वमपि सत्तावद् व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वाश्रयादभिन्नमेव स्यात् को दोष इत्यत आह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिद्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्याः पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः न स्युरित्यर्थः । न हि भवति द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति कस्यचित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

गुणत्वमाह ।

गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो

... [illegible] ॥ १३ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमनतिरिक्तं स्यात् तदा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्व [illegible] सामान्यविशेषवत् स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

• कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं कर्मत्वमाह ।

कर्मत्वं च भावात् समवायात् कर्मस्वपि [illegible] द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नम् [illegible] इत्यर्थः ॥ १५ ॥

• सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्यात्मकं स्यात् तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषवत् स्यादित्यर्थः । [illegible] सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु [illegible] द्रव्यगुणकर्मभिन्न प्रतिपादनाय [illegible] ॥ १६ ॥

• सदिति लिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना द्रव्यत्वादिवदनेका [illegible] इत्यत आह ।

सदित्याकारक [illegible] लिङ्गं तच्च द्रव्यगुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव [illegible]

वर्त्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकतया भक्तया वा स्यात् तानि वा न स्युः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भि-स्रात्र यल्लिङ्गमनुमाने तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः। भवति हि स एवायं दोष इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलिङ्गं दीर्घह्रस्व-त्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलिङ्गं नास्तीतिभावः॥१७

इति श्रीभागवत्कणादसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम्।

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी॥ १॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः, तत्र पृथिव्यादीनां लक्षणप्रकरणम्, ईश्वरसिद्धिप्रकरणम्, आकाशानुमानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव। तथा च नीलरूपसामानाधिकरण्यद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं रसः कटुकषायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, एवं कषायादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि। गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण गन्धासमानाधिकरण-

" साध्यप्रसिद्धिर्वैपक्ष्यं व्यर्थतोपनयस्य च
अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम् ॥ इति ॥

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं यत्किञ्चित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपद पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् मैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावग्रहे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा।

" ऋजुमार्गेण सिद्धान्तं को हि वक्रेण साधयेत् "

इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयमार्गो वक्रश्चिं त्वप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूलकदोषाणां निरस्तत्वात्। व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैयर्थ्यम्। नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

" नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते।

योगिकान्योन्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्त्यासिद्धत्वेन शब्दा-
श्रयत्वात्यन्ताभाववत् प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्व्वमेव
सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वह्निरिव पर्व्वतनि-
ष्ठतया इत्यन्योऽस्मत्सिद्धान्तः तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्या-
प्यत्वात्। शब्दाश्रयत्वात्यन्ताभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीत-
मिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न लक्षणत्वं न वा लिङ्गत्वं
विपक्षगामित्वशङ्कापन्नत्वादिति ॥ १ ॥

• रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः॥२॥

पृथिव्यनन्तरमुद्दिष्टानामपां लक्षणमाह।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धि-
कं स्नेहस्तु लक्षणम्। ननु शुक्लमेव रूपमपामित्ययुक्तं कालि-
न्दीजलादौ नैल्योपलम्भात्। मधुर एव रस इत्यप्ययुक्तं
जम्बीरकारवेल्लरसादौ आम्लतिक्तादेरुपलम्भात् शीत एव स्प-
र्श इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने पीतवार्य्यौष्ण्योपलम्भात् सांसिद्धि-
कञ्च द्रवत्वमप्यपां हिमकरकादावभावात् स्नेहस्तु लक्षण-
मसिद्धोऽव्यापकश्च घृतेऽननुभवात् तैलादौ पार्थिवेऽनुभवाच्च
न च स्नेहत्वं जातिरेव लक्षणं व्यापकत्वादिति तदनुप-
पत्तेः न च शुक्लमधुरशीतविशेषरूपरसस्पर्शद्रवत्वेन लक्षि-
ते इत्यपि वाच्यं सांसिद्धिकतया वाच्यतानवच्छेदकत्वात्
तस्याहं दशाभावात् सर्व्वं न भिद्यत इति चेन्न यथा-
शुक्लमात्रवत्त्वेऽपि तद्वत्त्वात् कालिन्दीजलादौ नीलभा-
नस्यौपाधिकत्वात् वियति क्षिप्ते कालिन्दीजलेऽपि धावल्योपल-

त्वम्। स्नेहस्तु गुणविशेषो न तु द्रव्यत्वादिवत् सामान्यविशेषः स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः न च जातौ तारतम्यं सम्भवति। ननु भवतु स्नेहो गुणः सतु जले वर्तते इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन संग्रहे तदनुमानात् संग्रहो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः स हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संग्रहानुत्पत्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः स्त्यानघृतादिभिः संग्रहानुत्पत्तेः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः स च जले नापि सक्तुसिकतादौ दृश्यमाने स्नेह जले दृढयति इत्यत्र प्रत्यक्षोपष्टम्भ एव युक्तिः स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वात् घृतादौ स्नेह उपष्टम्भकजलनिष्ठः स्वसमवायेन तत्तथा भानात् एवं तैलरसादिष्वपि। उपष्टम्भकस्यातिशयितस्नेहं जलम्। स्नेहाधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलविरोधित्वम् यदि पृथिव्या विशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वपार्थिववृत्ति स्यात् गन्धवत्। जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदिकायां जात परमाणुसाधारण्येन सिद्धत्वात्॥ २॥

तेजो रूपस्पर्शवत्॥ ३॥

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणमाह।

रूप भास्वर स्पर्शश्चोष्णस्तत्तेज इत्यर्थः। ननु भास्वरत्वं परप्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूप नोष्मणि न वा चामीकरस्थे भर्जनकपालस्थे वारिस्थे वा तेजसि। शुक्लस्य रूपस्य पुन का

[illegible]

• स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥

[illegible]

[illegible]

• त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

[illegible]

[illegible]

रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्त्तन्ते ख-
प्रभृतिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमिति
प्रतीतिरिति चेन्न सितिरश्मौ [illegible]
याभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति
सुमेरोर्दक्षिणदिग्भागमाक्रम्य स्थितस्य इन्द्रनीलमयशिखरस्य
भासामालोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छतश्चक्षुः
वर्त्तमान स्वचक्षुः [illegible]
सतं सद्गुणं पिङ्गलमारनयनानामपि तथाभिमानात् ।
ऐदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपा-
द्युत्पन्नमिति चेन्न समवायेन पृथिव्यादीनां तत्तत्सम्बन्धो[illegible]
न तु सम्बन्धान्तरेणापि इदानीं रूपाद्यन्ताभाव इत्यादि-
प्रतीतिः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

• सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगा-
द्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥

अन्यतो द्रवत्वं लक्षणयुक्तं सदृशं पृथिव्यामपि द्रवत्वं
यमभिप्रायेणाह ।

सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगनिमित्तकं,
न तु सांसिद्धिकं [illegible] द्रवत्वन्तु पृथिव्या [illegible]
हि सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति [illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥

• त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयो-
गाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

ननु तथापि सुवर्णमलोहादौ तैजसत्वे मानाभावेन तदवस्थं ...ानिष्टापत्तिरित्यत आह ।

इदमत्रावधेयम्, कांस्यताम्रपित्तलादीनामप्यर्थ- ...त्व । तत्रत्वन्तयोगान्नेऽपि चात्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमा- नद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथात्र सुवर्णादीनामपि द्रवत्व- ...नियमेव नियतमत्यन्ताग्निसंयोगेनाप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वा- त्, परन्तु पूर्वमुक्तेऽग्निपदयोर्व्यापकत्वं बोध्यम्, इह तु ...पार्थिवत्वमिति विवेचय । ननु सुवर्णादीनामपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरस्य वा पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिवत्वव्यवस्थापकत्वाद् द्रवत्वानुभवं तस्य पृथिवीवैधर्म्यं व्याप्त्यनुभवात् द्रव्यान्तरस्य व्यवस्थापकत्वादिति चेत् तु सर्वं तैजसम् प्रबलाग्निसंयोगेऽप्य नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाणौ व्यभिचारः द्रवत्वस्यानित्यत्वेन विशेषणोपादानात् न च घटादौ तथापि तेजोऽग्न्यादिनिरासार्थं सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्यार्थ- त्वात् न चात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाप्रसिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, तथा- प्यनित्यत्वं दुर्वचं, प्रबलपर्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमाना- नित्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् तच्च जलत्वादि- प्रत्ययादाश्रयनाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यन्यथा नास्य इति नाशस्य समानाधिकरणद्रवत्वनाशप्रागभावविशिष्टाग्निसंयोगजन्यत्वं प- ...प्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वनाशाभावद्द्रवत्वादित्यस्य विवक्षितत्वात् यद्वा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपाभिभवप्रतिबन्धकद्रव्यसंयुक्तः

रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्त्तन्ते पृथ्व्यादिषु द्रव्येष्वित्यर्थः । ननु दधिधवलमाकाशमिति प्रतीतिरिति चेन्न मिहिरमहसां ि ।८ याभिमानात् कथं तर्हि नीलं नभ इति प्रतीतिरिति सुमेरोर्दक्षिणदिगमाक्रम्य स्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य भामालोकयता तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छच्चक्षुः वर्त्तमानं स्वचक्षुः कनीनिकामालम्बते तथाभिमानं जनयतीति मतं तदयुक्तं पिङ्गलतारनयनानामपि तथाभिमानात् । इदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपादिचतुष्कमिति चेन्न समवायेन पृथिव्यादीनामेव लक्षणस्योक्तत्वात् न तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं रूपादयस्तावत् इत्यादि प्रतीतिः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

• सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वं समभावादित्यत आह ।

सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगादिनिमित्तं न तु सांसिद्धिकं तादृशस्यापां लक्षणं द्रवत्वन्तु पृथिव्या अद्भिः सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति सांसिद्धिकं विवक्षितम् ॥ ६ ॥

• त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

ननु तथापि तप्तघृतादौ नित्यदि सम्तावेन तदवस्थौ द्वालिन्यादि रूपेण चाह ।

उदकत्वप्रवेशेन, कठिनताम्याद्वप्याप्यादीनामप्युपलं-भात् । अवयवत्वाधारस्य चाद्यन्याग्निसंयोगानुच्छिद्यमाना-वच्छिन्नद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथा च सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तग्निसंयोगानपायप्रयानिवेकाधिकरणा-त्, परन्तु पूर्वरूपेऽस्मिन्नुपष्टम्भकपार्थिवभागस्य कठिनत्वम्. तत्र तु वक्तव्यमिति चेत्. । ननु सुवर्णादीनामपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यान्तरस्य वा पीतिमगुरुत्वादि. पार्थिवत्वस्यैवापत्त्वाद् द्रवत्वानुपलम्भे द्रव्ये पार्थिवैर्धर्मैः पाक्यमनुभवात् द्रव्यान्तरत्वस्य चाव्यापकत्वादिति चेत्त तथापि तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्य-नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः। न च जलपरमाणौ विद्यता द्रवत्वव्यतिरेकेण विशेषणोद्धरणात् न च घटोपादे समवाय-हेतोर्भ्याग्निसंयोगाधारस्य सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्याप्र-सिद्धिः न चात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाप्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, तथा-ग्निसंयोगे दुष्टं, यद्रूपपर्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमाना-तिशयद्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् तत्र तत्समादि-प्रत्ययादाश्रयनाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्वप्रागभावासमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंस-प्रतियोगित्वविशिष्टद्रवत्वसामान्यवद्द्रवत्वादित्यस्यैव पक्षत्वात्पक्षा पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपाश्रयद्रव्यप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः

रूपादयो नियोगतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्त्तन्ते प्रभृतिषु द्रव्येष्वित्यर्थः। ननु दधिधवलमाकाशमिति प्रतीतिरिति चेन्न सिद्धिरसहमां - । ।णु याभिमानात् कथं तर्हि नील नभ इति प्रतीतिरिति सुमेरोर्दक्षिणदिगमाक्रम्य स्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य भामालोकयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूरं गच्छच्चक्षुः वर्त्तमान स्वचक्षुः कनीनिकामाकलयत्तयाभिमान मतं तदयुक्तं पिङ्गलसारनयनानामपि तथाभिमानात् । इदानीं रूपादिकमिति प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि चतुष्कमिति चेन्नसमवायेन पृथिव्यादीनांतल्लक्षणस्योक्तत्वा न तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं रूपात्यन्ताभाव इत्यप्रतीतेः सर्वाधारत्वेव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

• सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्नि संयोगा द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ३ ॥

सम्प्रत्यपां द्रवत्वं लक्षणमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलम्भादित्यत आह।

सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगानिमित्तान् न तु सांसिद्धिकं तादृशमपां लक्षणं द्रवत्वन्तु पृथिव्या पा द्भि सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपोति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

• त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

ननु तथापि सुवर्णमलोहादौ तैजसत्वे गमकाभावेन तद्व्यवस्था-
पानिश्चयादित्यत आह ।

उपष्टम्भेनेति । पार्थिवभागावष्टम्भपारदादीनामप्युपष्ट-
म्भः । द्रव्यत्वस्याधारभूतस्य अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमा-
नजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्व-
निमित्तिकत्वेन निमित्तस्याग्निसंयोगस्याभावनैमित्तिकद्रवत्वा-
त्, परन्तु पूर्वपूर्वोऽग्निघटितोऽन्यापकर्षणे त्वोपरम, इव तु
वह्निपरिवर्तिनि विवेच । ननु सुवर्णादीनामपि पार्थिवत्वमेव
द्रव्यान्तरत्वं वा पीतिमगुरुत्वादेः पार्थिवत्वव्याप्यव्यापकत्वाद्
द्रवत्वानुपपत्तेः पृथिवीविधर्मव्याप्यनुभवात् द्रव्यान्तरत्वस्य
सद्भावपक्षत्वादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्य-
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं यथा पृथिवीति
व्यतिरेकिणा तैजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाणौ व्यभिचार
द्रवत्वस्यानित्यत्वेन विशेषणीयत्वात् न च प्रदीपादेः सपाप-
क्षेऽव्यभिचारसाधारण्यं सुवर्णं न पार्थिवमिति साध्याप्र-
सिद्धेः न चात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः तदतिरिक्तस्य
पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्, तथा-
त्वनिकत्वं द्रवत्वं, प्रकरणसमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमाना-
नित्यद्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरलमादि
प्रत्ययादाश्रयनाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं
समानाधिकरणद्रवत्वसामग्र्यसमवहिताग्निसंयोगजन्यध्वंस-
प्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्रव्यत्वादित्यस्यैवार्थत्वात् यद्वा
पीतिमगुरुत्वाश्रयः पीतरूपाभिभवकरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः

प्रहरपर्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपाभिभवरूपानाशप्रसङ्गात्
नलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्धकारे सुवर्ण
रूपग्रहापत्तिस्तदानीं तद्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्सजा
तीयग्रहणशतस्याग्रहणस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् न
फलबलेन बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वा
तदुक्तम्, "भूसंसर्गवशाद्वान्यरूपं नैव प्रकाशते" ।
इति दिक् ॥ ७ ।

विषाणी ककुद्मान् प्रान्ते बालधिः सास्नावा

इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

एवं स्पर्शवद्द्रव्यचतुष्कलक्षणप्रकरणं समाप्य वायोर्
षमात्रया सिद्धमिति तत्परिजिहीर्षया वा वादानुमान
माणमुपस्थाप्यानुमानस्येव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यमु
पाद्य वायुसाधनप्रकरणमारभते ।

यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि सुप्रतीतत्वा
कानि तथाऽतीन्द्रियवाय्वादिद्रव्यपरत्वलिङ्गान्यपि सामान्यं
दृष्टानि प्रमाणभावमासादयन्तीति भावः । अत्र यद्यपि वि
षाणत्वमात्रं न गोत्वे लिङ्गं महिषादौ व्यभिचारात् । न
सास्नादिमत्त्वं विशेषणं विशेष्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गो
विषाणे महिषमेषादिविषाणापेक्षया वैलक्षण्यमा
धूम इव ते ते विशेषा लिङ्गभावमासादयन्त्येव विषाणेष्व
ककुत्वकुटिलत्वदृढत्वसूक्ष्मत्वदीर्घत्वादयोऽति न वि
शेषाः निपुणतरैर्ज्ञेयाः स्वयमेव तथा च व्यवहितविप्रकृष्टगो

[illegible] पूर्वोऽनुभूततोयेन [illegible]
[illegible] । तत्र [illegible] लिङ्ग तोले, [illegible]
[illegible] लिङ्गं [illegible]
[illegible]
[illegible] न हि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लिङ्ग [illegible]
[illegible]
पूर्वोऽनुभूततोयेन [illegible] लिङ्गमुद

• [illegible] ॥ १ ॥ •

एवं [illegible]
[illegible] ।

लिङ्गमिति शेषः, चकारात् [illegible] ।
[illegible] पृथिव्या [illegible]
[illegible] । तथा
च [illegible] पृथिव्या
[illegible]
पृथिव्यादि [illegible]
[illegible] एवं [illegible]
[illegible] लिङ्गम्, तथाहि [illegible]
[illegible]

घातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्ता-
नत्वात् दण्डाभिघातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्द्रव्याभि-
घातव्यतिरेकयोग्यानुपलब्धिगम्यः तच्च स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यम-
दृद्रव्यातिरिक्तमेव परिशेषात्। एवं धृतिविशेषोऽपि वायोः
लिङ्गं तथाहि तृणतूलस्तनयित्नुविमानानां नभसि धृति
स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजा चेतनानधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्र-
वाहे तृणकाष्ठनौकादिधृतिवत् अभिध्यानवतविद्यादिदृष्टौ
च अस्मदाद्यधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाण्डादिधृतावपि, न चे-
श्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणासिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य
विवक्षितत्वात्। एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि स्प-
र्शवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणादौ कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्या-
भिघातजं गुरुत्वप्रयत्नवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वात् नदीपूरा-
भिहतवेतसवनकर्मवदिति गुरुत्वपदेन दृष्टवदात्मसंयोगद्रवत्वसं-
स्काराणामुपलक्षणं तेनतदजन्यकर्मत्वं हेतुः। ननु प्रत्यक्ष एव
वायुः किमत्र लिङ्गविशेषेण केचित्तु वायुर्न प्रत्यक्ष नीरूप-
वद्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रियत्वस्यैव सिद्धेः। ननु
वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वाद्घटवदिति प्रत्यक्षत्वानुमानमिति
चेन्न तत्र उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि च
साध्याव्यापकमिदम् पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधन-
मावच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च वायुपलम्भ-
नान्यं तथैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्पर्शनप्रत्यक्ष-
त योग्यस्पर्शवत्त्वमात्रस्य तन्त्रत्वेनेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरे-
कोभयथापि सत्त्वात् न च उद्भूतस्पर्शवत्त्वमेव प्रत्यक्षताप्र-

एव प्रत्यक्षोऽस्तु इति। किञ्च यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् त
द्व्यादिसंख्यानुमापकोऽपि नष्टं स्यात् महत्त्वं च रूपा-
दौ महत्त्वा परिमाणस्य च रूपादिमत्त्वादेः उभयाधारं
वर्णितमाद्गुणः प्रत्यक्षस्य च पाकापाकयोर्व प्रत्यक्षता वायुना-
मीदृश स्पर्शवत्तया तु न तथापि नियमः, एवमस्मदादी-
नामुद्भूतरूपादिमत्त्वेन स्पर्शवत्तयैव नियमात् एवमस्म
दादौ चाक्षुषत्वस्यापि महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वान् चाक्षुषत्वस्या-
न्यथानुपपत्तेः तस्मात् प्रमाणा सम्भवदोषस्यैव निमित्तत्वेन वहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यत्वानुमापकत्वात् निदाघोष्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वात् तस्मा-
त्कृतः स्पर्शगुणत्वेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षत्वेव यत एव चाक्षु-
षत्वे अपि प्रत्यक्षादिदर्शनविभागयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि
पदार्थविदः, न चोद्भूतस्पर्शवत्त्वं सामान्यतोदृष्टं प्रत्यक्ष-
त्वप्रयोजकमिति वाच्यम्, इन्द्रियोपष्टम्भाया प्रमत्यक्षताप-
त्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्त्रम् आकाशस्यापि प्रत्य-
क्षतया रूपसामानाधिकरण्योद्भूतविशेषगुण-
वत्त्वं तदुपलम्भे प्रयोजकमिति तद्व्यप्रत्यक्षतानन्त-
रोद्भूतरूपवत्त्वमेवास्तु तदुपलम्भप्रयोजकत्वं तत्र वायो
रप्रत्यक्षो वायुः ॥ ८ ॥

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः १०

प्रत्यक्षतो दृष्टमिव लिङ्गं नास्ति न हि वह्निधूम-

योरिश्वेन प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहः । किञ्च ५।
स्पर्शोऽप्ययं भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यादीनां न भवति रूपासहचरितत्वात् तथा चायं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः सामान्यतो दृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मताबलादायात इत्यर्थः यद्यपि दृष्टमेव स्पर्शादिचतुष्कं लिङ्गमिति तथापि वायुना सहास्मदादीनामसन्निकर्षादृष्टमित्युक्तं नह्ययं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुं साधयितुं शक्यते तथा च सामान्यतो दृष्टादेवेतरबाधसहकृताद्वायुसिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

•अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥११॥

उपलभ्यमानस्पर्शाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणुलक्षणं वायुं साधयितुमाह ।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्यानाश्रितमित्यर्थः तथा चाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रितत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भात् द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

•क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वे साधकं हेतुद्वयं समुच्चिन्वन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रि

...वत् द्रव्यत्वञ्च सिध्यति सक्रियो च द्रव्यत् सिद्धिरिव्यसौ-
...न्यव तथात् एतद्धनामस्यांशयत्राग्रयविलोकुत्पुनस्य
...मादेरसमवायिकारणसंयोगाद्ययानुपपत्त्या क्रियावत्
...प्रतिपन्नं यादि. कारणगुणपूर्वकत् नियमात् गुणवत्त्व
... साध्यात् द्रव्यत् सिध्यतीव । तत्र क्रियावत् संयोग-
...ति गुणवत्त्व उपपद्यतेऽयम्। एकारात् समवायिका-
... द्रव्यत् साधकं मनुष्यतीति । ननु परमाणावेव न प्र-
...च्चः द्रव्यत् साध्यन इति चेन्न अकार्यस्य क्रिया-
...दित्यादेन अन्यमानस्यान्यतरतमादिभावात् यतो
... स एव परमाणु अवयवावधि समङ्गस्यानवस्थित्
...यवत् विशेषे सुमेरुसर्षपादीनां परिमाणाविशेषा-
...नवस्थानिविशेषमन्तरेण परिमाणमपयोरपि परि-
...स्थानत्वात् न च विनाशावधिरेवावधिरेवायम्
...विनश्य एतस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्ते-
... निरवधित् एवं स्वाद च दोषयोर्म्ज्ञात् । ननु
...दूंश्यमानाभावादृश्यमानकस्यनायां मानाभावा-
...व वायुपद्व्यागया मध्यत् अकद्रव्यत् योरावय-
...त् यमरेणवयवावयव एव एव परमाणुर्यथा पृ-
... वायावपीति सिद्धो वायुपरमाणुः ॥ ११ ॥

...न नित्यत्वमुक्तम् ॥१२॥

...त् इद गुणवत् च घटादिवत् परमाणोरनि-
...पाह।

...वायोरिति शेषः द्रव्यं क्रिमभवायिकारण-

समवायिकारणान्यतरनाशाद्विनश्यति परमाणोस्तु ...
तथा नैतदुभयमस्ति तथा च विनाशकाभावात् ...
क्रियावत्, गुणवत्, च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स ...
संद्रवत् ावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु ...
भावप्रतियोगित्‌सुपाधिः ॥ १३ ॥

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥

द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भसिद्धौ भिन्नमपि ...
प्रकारान्तरेणापि साधयितुमाह।

वायुसंमूर्च्छनमिति वायोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः। स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः। स च तृणतूलकादेरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वायोरूर्ध्वगमनञ्च। सन्निपातस्य चातीन्द्रियत्‌वात् तृणादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरजन्यत्‌मनुमीयते तथाहि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरूर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपपद्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपयः पूरयोस्तथादर्शनात् तदूर्ध्वगमनञ्च तृणाद्यूर्ध्वगमनानुमेयं न हि तृणादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरदविनेति॥१४॥

वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥१५॥

ननु दृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथा च वायमेतदित्यत आह। दृष्टं हि लिङ्गं यत्र प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहस्तदुच्यते यथा

सुतो,ऽयं :, वायुरितिवक्तुं च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्ष मायिन न हि भवति यो य' स्पर्शवत्त्वादित्यात् च वायुरिति शक्यते प्रत्यक्ष' तदाधिकारात्वत् तेन च मादृशं प्रत्यक्ष स्पर्शेनवायुनिर्णय लिङ्ग नाद्योऽस्यः ॥ १५ ॥

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥१६॥

ननु वायोरनुमानं न कथमित्यत आह दृष्टमित्याह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च तदा वायुरनुभूयमानस्पर्शः क्वचिदाश्रित स्पर्शत्वात् गुणत्वात् इति सामान्यतो दृष्टादेव तदाश्रयसिद्धेः पृथिव्यादितिरिक्त-द्रव्याश्रितत्वं सिध्यतीत्यर्थः । अथ नहि केवलव्यतिरेकि-णैव तदाश्रयानुमानं यत्र सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्राह-[illegible]

[illegible] एव तद्विशेषे । यत्र तु पूर्वमेव [illegible] सामान्यतो दृष्टं तत्र प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकोऽभ्युपगमात् । प्रकारान्तरं केवलव्यतिरेकीति तु तुल्यमेव । [illegible] सिद्धिरिति नियमस्तु सामान्यतः सामान्यविशेषभावित्वात् तत्-प्रकारान्तरमानस्यापि सम्भवात् ॥ १६ ॥

तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्याकारानुमितिर्न भवति

किन्तु दृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यायितत् नैव प्रकारेणेति विवक्षितं यदि, तदा तस्य द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्माद्विशेषाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आगमिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "वायव्यं श्वेत छागमालभेत" "वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वगन्धवहः शुचि" इत्यादि विधिविशेषीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाधिगतिः । यथा

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्" ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

"वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" ।

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, "अप्सुजो वेतसः इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञायाः । "वराहं गावोऽनुधावन्ति" इत्यर्थवादात् वराहसंज्ञायाः, अन्यथा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ विशिष्टज्ञानानुपस्थितौ यागादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च "यवमयश्चरुर्भवति" "वेतसे कटे प्राजापत्यं चिनोति" "वाराही चोपानत्" इत्यादौ मुख्यप्रसिद्धिमनुरुध्य प्रवृत्तामध्यधमायः, ते ह्यपि यववराहवेतसशब्दान् कङ्गुवायसजम्बुषु प्रयुञ्जते तथा चार्थवादमन्तरेण सन्देहः स्यादित्यागमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्यसिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥१८॥

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् विभुमादिजल्पित-ङ्गिय-

वचिरसंज्ञाधान् वाद्युपचारादासय कर्तृप्रधानत्वमुप-
दादयत् योगादालिकर्मैव नवरत्वाविक्षणाम चाह ।

तुशब्द उपमानादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म का-
र्यं क्षित्यादि. तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां स-
त्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥१८॥

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥१९॥

अत्रोपपत्तिमाह ।

यद्यपि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः सं-
ज्ञाकर्तृत्वकर्तृत्वादिस्वरूपमात्रं । तथापि यत्र स्वर्गादयः प्र-
त्यक्षा न भवन्ति तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमीष्टे पश्यन्नेव-
मेषादिविषये विनाऽपि चैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च
घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो
यत्रेश्वरेण सङ्केतित स तत्र साधु यथा या काचिदोषधि-
र्नकुलदष्टायस्तत्र सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येवमादयो
संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं याऽपि मैत्रा-
दिसंज्ञा पित्रापुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशेऽहनि पिता नाम
कुर्यात्" इत्यादिविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथा च सिद्धं
सर्वासां संज्ञानां ईश्वरनिर्मितत्वम्। एवं कर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं
तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति अत्र
यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा अन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा स-
कर्तृकत्वमकर्तृकत्वं न विवादाध्यासितं वाऽमन्दिग्धमकर्तृ-
कत्वं वा क्षित्यादिकं न न विशेषितम् अदृष्टद्वारा क्षित्यादे-
रपि अन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादमन्दे ह्ययोरतिप्रसक्तत्वेन

पक्षतावच्छेदकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कृति-जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरपि दृष्टद्वाराक्षित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिजन्यत्वे-ऽपि तथा अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात् का-र्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृक-त्वमदृष्टाद्वारकज्ञतिजन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्न-सत्ताप्रतियोगित्वं न चाङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्या-भावनिश्चये हेतुसद्भावसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोष-त्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पक्षाति-रिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोषस्यापि प-क्षिता यत् पक्ष आक्रामति तथाऽङ्कुरस्फुरणदशायां निश्चि-तानिश्चितेन हेतुना तत्साध्यसिद्धेरप्यनुत्थानात् सन्दिग्धानैका-न्तिकता तदङ्कुरदशायाम् सुतरामिति संक्षेपः ॥ १९ ॥

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २०

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणमसमाप्याकाशप्रकरणमारभ-मान आह।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णा-ति अन्तर्बहिर्भावसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदाका-शस्य लिङ्गमिति भावः ॥ २० ॥

तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥२१॥

तत्र पूर्वपक्षमाह।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् असमवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण एतद्द्रव्यत्वात् एतन्मात्रसमवायिकारणकत्वात् न तस्यापि व्यापकस्यापि च कारणत्वं हन्तीति ॥ २१ ॥

कारणान्तराक्लृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥

ननु असमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह।

अनुक्लृप्तिरनवकल्पनम् अनुपपत्तिरिति यावत्, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिरसत्त्वं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः। द्रव्यत्वादसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथा च न च कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पतत्रिकाष्ठादीनां अवस्थानमत आह।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात्

कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्तत साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

• कारणगुणपूर्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः ॥२४॥

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिषन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह ।

पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥२४॥

•कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथा च तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलभ्येत तत्सजातीय एव वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयविन्युपलभ्येत न चैवम्, प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार तारतर-मन्द मन्दतरादिभावो नानुभूयेत यथैकावयव्याश्रिता रूपादयो वैविध्येणा·

अनुमानं स्पर्शवतां विशेषगुणत्वाभावे शब्द ॥२५॥

•परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥२६॥

शब्दस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वं वा परिहरन्नाह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाहं पूर्णोऽहं श्रोता अहं सुखी अहं दुःखी अहं जानामीत्यादि धीः स्यात् मनःसमवेत विशेषगुणः, तेन शब्दवानिति प्रतीतिः स्यात् । किञ्च शब्दो यद्यात्मगुणः स्याद् बाह्येन्द्रियग्राह्यो न स्यात् सुखादिवत्, यदि च शब्दो मनोगुणः स्यात्तदापि बाह्येन्द्रियग्राह्यो न स्यात् परमाणुरूपादिवत् तस्मात् परत्र आकाशे समवायात्, प्रत्यक्षत्वाच्चेति । प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं विवक्षितम् । श्रोत्रग्राह्यत्वाच्च शब्दो नात्मगुणो न मनोगुणः । तदनन्यथासिद्धं सुखादिवैधर्म्येण हेतुना दिक्कालमनोऽपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥२६॥

•परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥२७॥

तदेवं परिशेषमाह ।

शब्द इति शेषः । यद्यपि शब्दः स्पर्शवद्विशेषगुणत्वात् रूपादिवदिति व्याप्त्या दृष्टादृष्टद्रव्यान्तिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणत्वाद् बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वस्य साधयितुम् । परिशेषमिदमत्र द्रव्यत्वावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थं सर्वत्र शब्दोपलब्धि विभुत्वम् ॥२७॥

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

•तत्त्वम्भावेन ॥२९॥

तत् किं बह्न्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

•शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥३०॥

नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशस्य कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरव प्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते ॥ ३० ॥

•तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥३१॥

अस्त्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमप्यस्तु, शब्दासमवायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्ताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह ।

लिङ्गानि शब्दलिङ्गानामनुमितं [illegible] शब्दलिङ्गादिति:,
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके आकाशस्य [illegible] विशेषगुणशब्द-
लिङ्गकत्वमाह्निकार्थः । तेन पृथिव्याद्याकाशानां प-
ञ्चानां [illegible] प्रथमाह्निके तेन चतुर्दशगुणव-
त्त्वं [illegible] महापरिमाण [illegible]
[illegible] । तावन्त एव
[illegible] महाभाग् । तत एव [illegible]
[illegible] । [illegible] वायोः
[illegible] महदादिपदगुणवत्त्वमाकाशस्य । महदादिपद-
[illegible] । [illegible] महदादिपदस्य
[illegible] । महदादिपदस्य [illegible] ॥ ३१ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे
द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

•पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रा-
दुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

इदानीं भूतानां सम्बन्धीनि गन्धादीनि परीक्षितुं गन्ध-
आदीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा ये कारणगुणपूर्वकमेवोत्पद्यन्ते ते
स्वाभाविका, अन्ये सम्बन्धतामुपयन्ति नान्यथा नहि समी-

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह। अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

•तत्त्वम्भावेन ॥२९॥

तत् किं बह्न्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमित्यर्थः ॥ २९ ॥

•शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥३०॥

नन्वनुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरव प्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तथाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते ॥ ३० ॥

•तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥३१॥

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमप्यस्तु, शब्दासमवायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्याताम् एकपृथक्त्वं कथमत आह।

निरोधेनैव पूर्वाह्निकस्यानुविधानं इत्येकदेशसिद्धिः ।
इति प्राह्निकपरिसमाप्तौ सामान्यलक्षणविधिविशेषगुणवद्-
द्रव्यलक्षणमाह्निकार्थः । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां प्र-
माह्निके ईश्वरानुमानं मनसः सन्निकर्षादिकं तत्र चतुर्दशगुणव-
ती पृथिवी ते च गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः । गुरुत्वं च
प्रथमपादे ह्येतेन सहायाम् । तत्र च रसगन्धौ स्नुहत्वा-
स्पर्शात् तेजस । गन्धरसरूपगुरुत्वमुष्णत्वं सहरूपस्पर्शवतः वायोः
महत्त्वेन सह सङ्ख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्च-
कमात्र दिक्कालयोः । परत्वापरत्वेतरप्रविष्टं सङ्ख्यादिपञ्चकं
मनसः । सङ्ख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिकं चात्मनः ॥ ३१ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे
द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

इदानीं भूतानां सहजानि गन्धादीनि परीक्षितुं आदौ तेषां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा ये कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविका सन्तो व्यवस्थामुपयन्ति नान्यथा नहि सौ-

रणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। नहि वाससःकारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् प्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः, यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे सोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः तथा च विनाशाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणान्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥ १ ॥

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥२॥

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्तकः स्वाभाविकः पृथिवीगन्ध इति व्यवस्थितम्।

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥३॥

तथा च स्वाभाविकत्वमवधारयन्नकारमुष्णतायास्तेजोलक्षणत्वमतिदिशन्नाह।

रसादिष्वपि औपाधिकत्वमभिप्रेतो द्रष्टव्यः ॥३॥

तेजस उष्णता ॥४॥

तेजःस्पर्शं परीक्षते।

स्वाभाविक्युष्णता तेजःस्पर्शविशेषः, अपस्वपि दहना-सम्बन्धजन्यति ॥४॥

अप्सु शीतता ॥५॥

अपां स्पर्शं परीक्षते।

स्वाभाविकी शीतता अपां स्पर्शविशेषः। तदाच शी-तलस्पर्शोऽनुभूतो शिलादाविति भावः। शीतलता उप-लभ्यमानाऽपि ... तत्र स्पर्शस्य पृथिवीज-लसंयोगेऽभिभावकत्वात्, तयोर्मध्ये तत्र परीक्षाया तत्त्वात् वायुपरीक्षाद्युपपादनं वा समसंघर्षं तथा शीता-... स्वाभाविकः सन् स्पर्शमिम-र्वर्तयतीति तात्पर्यम् ॥५॥

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥६॥

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः अस्मिन्नपि विशेषगुणाः रूपादयः पृथिव्यादीनां ... तदानीं क्रमप्राप्तं काल-लक्षणप्रकरणमारभमाण आह।

इदानीं प्राप्तावसरः ... कालमभिलक्ष्यते तथाप्य-

परमिति प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः
मितिप्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित
परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनप
स्पन्दान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमु
तच्च परत्वमसमवायिकारणमापेक्षम्, न च रूपाद्यसमव
कारणं व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वा
दकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्नस्य परत्वं व्यभिच
न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भक
तपनपरिस्पन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसं
एवासमवायिकारणं परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डमात
भयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य तत्त्वाभ्युपकल्पने
चिदपि भेर्य्यभिघातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः स
कालस्यैव मार्त्तण्डसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगः परत्वास
यिकारणं काल एव मार्त्तण्डक्रियोपनायकः आत्मन
व्यान्तरधर्मेषु द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्ववृत्त्यासत्तिरिक्त
कर्षोपिचत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन मञ्जारक्तमाव
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात् । कालस्य
रुत्त्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनाऽपि रागसं
कथं नेति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं
विरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । यु
दिति युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्य
प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्य्यगतौ एकस्मिन्
र्य्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः, न चामासा एव सूर्य्यगतयो
शेषणतामनुभवन्ति न च स्वरूपप्रत्यासन्ना एव ताः, तत्

ईश्वरादृष्टविशिष्टकालान्वयानुपपत्त्या विशेषणमात्रं तद्
दृष्टं न कालः ॥ ६ ॥

*द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥७॥

ननु किमत्र काल मनुमितौ दृष्टं येन न प्रमाणमथाह।

यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च
नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

*तत्त्वम्भावेन ॥८॥

तत्त्वमपि वायुवदेव कालस्य इत्याह।

व्याख्यातमिति विपरिणामेनान्वयः। क्षिप्रादिप्रत्ययानां
कालिङ्गानां सर्वत्राविशेषादेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलि-
ङ्गाभावात् तत्त्वमेकत्वं कालस्येत्यर्थः। ननु एवं क्षणलवमुहू-
र्त्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयान्
कालभेदः कथमिति चेत् भेदभानस्य उपाधिनिबन्धन-
त्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिच्छाद्युपाधिभेदा-
द्भिन्न इवाभासते तथैकोऽपि कालः सूर्यस्पन्दाद्युपाधिभेदेन
तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते इत्थम्भूतगणान
तथा च कालोपाध्यव्यापक कालोपाधिः, स्वाधेयवादा यत्
भावाभावनिर्वाह्यनाधारे काले ना सम: प्रतिक्षणं कल्प-
यितुमर्हः: कश्चिदिदानीन्तनव्यवहारम्। अनन्तादयश्च नव
इत्याद्यागमसंमितम्। ननु तथाप्यतीतानागतवर्त्तमानादिभेदेन
कालत्रयम् श्रूयते हि "त्रैकाल्यमुपवर्त्तते" "त्रैकाल्या-
सिद्धि" इत्यादीति चेत् वस्तुतस्तु प्रागभावप्रध्वंसावच्छे-

देन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य वर्त्तमानः यत् प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते स
तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्या-
तीतकालः तथा चावच्छेदकविशेषाधीनः कालनिष्ठ-
व्यवहारः ।८।

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात्कारणे कालाख्येति ॥९॥

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिशब्दो हेतौ इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे
काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावा-
दिति नित्येषु आकाशादिषु युगपत्कालः चिरं कालः क्षिप्रं
काल इदानीं कालः दिवा कालः रात्रौ काल इत्यादिप्रत्यय-
स्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां
भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं कालः तथा च विश्व-
योत्पन्नादिप्रत्ययजनकत्वात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्त-
कारणत्वं अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषे-
ण्यादिसंज्ञाव्यवस्थापि तदधीनमेव ।९।

इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥१०॥

कालनिरूपणं समाप्य इदानीं दिग्निरूपणमा-
रभमाण आह ।

दिशः इद दिश दिशमुपादाय इतोऽन्तर्गतमूर्त्तदीर्घ-
[illegible] [illegible] इतरत् [illegible]

योगस्तुपत्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरण
परमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यौ
त्पद्यते ता दिक्कृतौ । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण मू-
र्त्तयोः संयुक्तसंयोगानामल्पीयस्त्वं वा विप्रकृष्टोत्पादकत्वा-
दि न च तदुपनयनमन्तरेण तत्तद्विहितबुद्धि न च ताम
न्तरेण परत्वापरत्वोत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि
षयकपरत्वापरत्वव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु
कृतं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव
सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वमनुपपन्नम् । अस्तु कालो-
ऽपि कुङ्कुमपङ्कराग कार्णाटकामिनीकुचकलशं प्रत्यायनयेत् वा
कामात्मनोऽपि तथा परधर्मोपनायकत्वे स एव प्रसङ्गः,
दिक्तस्तु नियतपरधर्मोपनायकत्वेनैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः:
एवञ्च क्रियोपनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृ-
थगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्
पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्मा-
द्दक्षिणपश्चिममिदम् अस्मात् पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तर-
पूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्टादिदम् इत्येते
दशप्रत्यया यत इदमित्यनेन संगृहीताः. एतेषां प्रत्ययानां नि-
मित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः ए-
वमनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्त-
मानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः
यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचिदस्याः प्रतीचीत्वात् एव
मुदीच्यादिष्वपि वाच्यम् यदपेक्षया सूर्योदयाचलसन्निहिता

या दिक् सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्य्यास्ताचलसंनि हिता या दिक् सा तदपेक्षया प्रतीची, संनिधानन्तु सयुक्त संयोगाल्पीयस्त्वं तं च सूर्य्यसंयोगा अल्पीयांसो भूयांसो वा दिगुपनेयाः। एवं प्राङ्मुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दि गुदीची, तादृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा वामत्वदक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ। गुरुत्व समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिक् अधः। अदृ ष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिगूर्द्ध्वा एव मैन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधिष्ठातृ लक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरंप्राच्यादिव्यपदेशात् १०

•द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥११॥

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह।
गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥११॥

•तत्त्वम्भावेन ॥१२॥

एकत्वमतिदिशन्नाह।
दिगन्लिङ्गाविशेषःदिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं स दनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥१२॥

•कार्य्यविशेषेण नानात्वम् ॥१३॥

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्य वहारावित्यत आह।
कार्य्यविशेषः कार्य्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः॥ ११

•आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥१४॥

तमेव व्यवहारं दर्शयति ।

प्राक् अञ्चति सविता यस्यामिति प्राची तथाच यस्यां दिशि उदयगिरिसन्निहितेन भूतेन आदित्येन प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा भवन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिरचितो व्यवहारोपवर्णनम्. भवति हि कदाचित्पूर्वेद्युः प्रातस्तन्यां दिशि आदित्यसंयोग प्रथमं भूत इतीव प्राचीति प्राचीव्यवहार कदाचिदुपरिष्टाद्भाविन आदित्यसंयोगः प्रथम प्राच्याभिमुख्याय प्राचीव्यवहार कदाचिदिदानीम् अस्यामादित्यसंयोगो भवन्नोऽभिमुख्याय प्राचीव्यवहारः भवतीति आदित्यसंयोगि भवेत्, तेनाभिप्रायं विनियमात् तस्यामादित्यसंयोगो भावि प्राची मध्याह्नादौ वा तथापि प्राचीव्यवहारानुगत. सिध्यतीति भावः ॥ १४ ॥

•तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥१५॥

दिगन्तरव्यवहारेऽप्येवमेव प्रकारमतिदिशति ।

तदेव दक्षिणादिष्वपि अतिदिशति । मध्यादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार ऊह्यः । वामदक्षिणत्वे नियमो न ॥१५॥

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥१६॥

दिगन्तरालव्यवहारेऽप्येवमेव प्रकारमतिदिशति ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्यूह्यम्। एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥१७॥

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारणगुणपूर्वकतया तात्त्विकानि चानाद्यौपाधिकानीति व्यवस्थितं पूर्वमेव विशेषगुणशून्यविभुलिङ्गयोगात् इदानीमाकाशस्य लिङ्गं शब्दः परीक्षणीयः नास्ति चात्र तान्त्रिकाणां विप्रतिपत्तय कैश्चिच्छब्दो द्रव्यमाख्यातं, कैश्चिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यपि कैश्चिन्नित्यः परैरनित्यः, अन्ये तु शब्देऽपि स्फोटाख्यं प्रत्यक्षमाहुः। तदत्र परीक्षामारभमाणः परीक्षाप्रधानं संशयमेव तावल्लक्षणेन कारणतश्च व्युत्पादयन्नाह।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् [illegible] विशेषाप्रत्यक्षादिति विशेषप्रत्यक्षात् [illegible] कोटिद्वयस्य [illegible] [illegible] संशयकारणम् [illegible] यथा [illegible] [illegible]

सविपक्षव्यावृत्ति· साधारणधर्मे सत्येव संशयः, विप्रतिपत्ति-
रपि विरुद्धनित्यानित्यवचनं वाक्यद्वयं शब्दो नित्य इत्य-
न्यदुभयं तदुभयकमाश्च आकाशगुणपदार्थाविशेषात् धर्म्य-
न संशायकमनयोः शब्दत्वादिसाधारणधर्म,'अकृतपीठत्वादिः
साधारणो वा धर्मः संशायक इति पृथक् नोक्तः साधारणधर्मे
ऽवसीदेर्लक्षणवाक्यभेदात् पञ्चमात् समाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयव्याप्यसामानि-
त्वव्यापितया न संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपल-
ब्धमानं यत् संशयकारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असदप्युप-
लभ्यते इति उपलभ्यमानमिह सदसदेति यथानुपलभ्यमानस्य
सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि, असदपि नोपलभ्यते
तदानीमनुत्पन्नादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति तदेतन्मता-
मेव साधारणधर्म्युपदर्शनेनैव गतार्थम् । न्यायवार्त्तिके-
ऽपि यत् कारणभेदेन सह्रदं विवृतमुक्तं तदपि न सम्भवति व्य-
भिचारेण समानधर्मादीनां भावान् कारणत्वस्यैवासम्भवात्
न हि स्वकार्यनियमविशेषणोपसङ्गो वैकारयवदप्यापि वैकारयं क-
ल्पनीय संशयत्वावच्छिन्नकार्ये प्रति समानधर्मत्वेनैव का-
रणतायाः कल्पनात्, यत्र प्रधानविधिकोटिस्वप्रधाननिषे-
धकोटित्वादि वैजात्यमुक्तं तदनुगतस्याभावव्याप्येदर्शं तथाच
संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वेकविध एव, प्रका-
रान्तरेण तु द्वैविध्यं मूलकृदेव स्फुटयति । ननु निश्चायाज-
नकज्ञाने संशय इति न लक्षणम् अनध्यवसायेऽपि गतत्वात्,
संस्कारजनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं वि-

शिष्टमानत्वेन संशयस्यापि संस्कारजनकत्वात्। संशयत्वा जातिरपि न सम्भवं धर्म्यंशे संशयत्वाभावेन तदंशे तस्याभावात् जातेरव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात् इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति तल्लक्षणात् ॥ १७ ॥

•दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥१८॥

द्विविधः संशयो बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्ध्वत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् स्थाणुः पुरुषो वेति, अदृश्यमानधर्मिको यथा पर्वते भग्नान्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्रदर्शनात् गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विषाणमात्रस्य इत्यभिधानम्। तत् सामान्यं संशयहेतुः प्रागनेकत्र दृष्टं संशयानस्य तच्च धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रमाणं विभाव्यम्।

दृष्टपूर्वेण संशयहेतुः दृष्टवदिति पतितमायः तेन दृष्टा अनुवृत्ताः पूर्वं धर्माः पूर्वोक्ता इति यदुक्तं तत् दृष्टं संशयहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

•यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥१९॥

यथादर्शनं तद्दृष्टं तद्दृष्टत्वात्।

संशयहेतुरिति द्वितीयः प्रकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थं चकार

ष्टत्वाद्धि तीर्थयादृष्टमपि संशायकं यथा चैत्रो यथादृष्टः के-
वान्, कालान्तरे चयथादृष्टं केशविनाशतो दृष्ट इत्यर्थः।
भिष तत्रैव चैत्रे वस्त्रावृतमस्तके दृष्टे सति भवति संशय-
चोऽयं सकेशो निष्केशो वेति, तत्र हि चैत्रत्वं समानो
र्मः संशायकः स चैकत्वेन दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मिणि दृष्टः
ंशयहेतुः ॥ १९ ॥

विद्याऽविद्यातश्च संशयः॥ ॥२०॥

उपलभ्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह।

अन्तरं संशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौहू-
र्तिकः सम्यगादिशति चन्द्रोपरागादि असम्यगपि, तत्र व्य-
ष्ठाने संशयोऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसम्यग्वेति, यद्वा ज्ञानं
हि क्वचिद्विद्या भवति क्वचिदविद्या अप्रमा भवति तथाच
ज्ञायमानत्वात् सदिदमसद्वेति संशयो जायते, पुनः संशय-
पक्षमिदमपि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो न तु निमित्ता-
न्तरादिति सूचनार्थं तथाच "समानानेकधर्मोपपत्ते र्विप्रतिप-
त्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः"
इति गौतमीये लक्षणे उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थयोः पृथगेव
संशयकारणत्व केचिदुक्त तदपास्तम् ॥ २० ॥

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥२१॥

एवं प्रसङ्गतः प्रकृतपरीक्षोपयोगी संशयं व्युत्पाद्य
इदानीं परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिणं दर्शयन्नाह।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति
धर्मोक्तिः तथा च शब्दत्वादिधर्मेषु श्रोत्रग्राह्येषु शब्दत्वार-

त्वादिगुणत्वसत्त्वादिषु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभिप्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् । नन्वेकं पदम् एकवाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गी कर्त्तव्यः नहि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः, स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणाधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावदर्थप्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्त्वेकवक्तृकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भवीति। स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तदुच्चारणमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्- स च स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे स्फुटी भवति । सैव संतमवर्णत्वं पदत्वं यथाच सङ्केतबलादेव पदादर्थप्रतीतौ किं स्फोटेन वर्णानामबहूनामप्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकं धर्ममभिप्रेत्य एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो गृह्येत स्वीक्रियेत स्फोटः सोऽयं स्फोटवादस्तुच्छत्वादुपेक्षितः सूत्रकृता ॥२१॥

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥२२॥

तदेवं शब्दे धर्मिण्युपस्थिते गुणत्वे प्राप्तेव तस्याकाशलिङ्गत्वम् अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयमुपपादयति ।

शब्दे संशय इति शेषः। शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वमुपलभ्यते, तत्र तुल्यजातीयेषु चतुर्विंशति गुणेषु कर्माणि

[illegible] ... इति ॥२२॥

+एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥२३॥

[illegible] ।

[illegible] द्रव्यं [illegible] न भवतीति द्रव्यं [illegible] शब्दो [illegible] ॥२३॥

+नापि कर्माऽचाक्षुषत्वात् ॥२४॥

ननु कर्मैवास्तु तथा च शब्दः स्यादित्यत आह ।

[illegible] शब्दविषय[illegible] चक्षुर्ग्राह्य[illegible]

[illegible] यथा च शब्दत्वं न कर्मत्वं [illegible] इति भावः ॥२४॥

+गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्

ननु शब्दः कर्म चाशुतरविनाशित्वात् ...
चाह।

अपवर्गः अपनाशः स च गुणत्वेऽपि ...
नाशकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्रमस्य
कर्मत्वमेव त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य ...
दुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमिति भावः ॥ २५ ॥

+सतो लिङ्गाभावात् ॥२६॥

ननु सिध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नाभावाकाशलिङ्ग
आकाशं हि तदाऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात्
नित्य एवायं कदाचिदनुपलम्भस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्या
शङ्कयाह।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा श
तोऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाश्रयपदमायां ...
सत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति॥

+नित्यवैधर्म्यात् ॥२७॥

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चे
तनोऽस्य वाहतोऽपि चेतनं नादिनं चनेनानुमीयते न च व्यञ्ज
कः प्रदीपादिव्यंङ्ग्येन घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्मात्कार्य
एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः २७

• अनित्यश्चायं कारणतः ॥२८॥

इदानीं बाधकमुक्त्वा शब्दस्यानित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणतः कारणवत्त्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि शरी-रदण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनि-त्योऽयमिति शब्दकारणवत्त्वहेतुमुपपादयति ॥२८॥

• न चासिद्धं विकारात् ॥२९॥

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्यासिद्धमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादि-भावेन विकारस्य दर्शनात् शरीरदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दस्योपलम्भात्, न ह्यभिव्यञ्जक-तीव्रत्वाद्यधीनोऽभिव्यङ्ग्यतीव्रत्वादिः तथाच कारणतो विका-रादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यङ्ग्य इति ॥ २९ ॥

• अभिव्यक्तौ दोषात् ॥३०॥

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभि-व्यनक्ति शरीरदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्र-त्ययसाधनं यत आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः, स्यात् न च तादृशानां प्र-तिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं क्वचिद् दृष्टम् यच यदि तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वरजस्तमसां स्वरूपवि-

दसंख्यात योनिष्पद्यमानो श[illegible]
चेत्र तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः
तावानेव शरस्य शाङ्गमणस्य वा । ३० ॥

•संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥३१॥

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाट्य-
माने तत्र संयोगस्तावदाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावे
तस्मात् वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणं दलाकाशविभा-
गश्चासमवायिकारणम् । यत्र च दूरवीणादावुत्पन्नः शब्दः स
सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाका-
शप्रदेशमासादयन् श्रूयते तेन शब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ।

•लिङ्गाच्चनित्यशब्दः ॥३२॥

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्य-
त्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

•द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥३३॥

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह
तुशब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्त्यर्थः । द्व-
योराचार्यान्तेवासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिद्वयं
तस्या अभावात् अभावप्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं स-
म्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स यदि स्थिरो भवति तद

...दार्थं कथयति । ननु शब्दादीनामर्थं कथादिदाय-
...र्थानामाम उपलभ्यते न च वेदादि गृहीतत्योर-
...उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् यत-
...नयनपुरुषार्थं च तदुपलम्भात् क्रियाभावादपि
...नित्यता, यदा पञ्चमो वर्ण पठतीति ध्वनेरेव व-
...र्थो इह तदा दशमोऽपोऽर्थमात्मानुभाव विनिक-
...इत्यभावात, ओंद तत्र इदं प्रमाणम्, नित्यं च त्वेव
...तानुपलब्धेः "नावन् वाचं विरूपे न च पदावार
..." इति नित्यतैव पर्यवसन्नेति भाव ॥ ११ ॥

...मात्रद्वात् ॥३४॥

...र्णस्य तदृश्य नित्यत्वे चाह ।
...: प्रयासमभावात् विदृतमात्" इति प्रयोगिमयोः
...र्योनित्यदार्ण रूपत्वं विनानुपपन्नमित्यथ. ॥१४॥

प्रतिपत्तिप्रयोगान्न ॥३५॥

...इनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।
...प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तकाराकारादिवर्णः प्र-
...गाद्वादेव तदितिपय प्रत्यभिज्ञायाभावात् सम्पूर्वः
...माह तथा च येव गाथा मैथिनोत्पादिना तामेवायम्
...तमेव श्लोकं पुनः पुनः पठति तमेव वचनं पुनः पु-
...इति यदैव वाक्यं पराद पठव स्वयोक्तं तदेवेदानी-
...ति न पदार्थं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञायत्वात् एवं यं
...येति ॥१५॥

•सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥३६॥

सर्वानिमान् हेतून् दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धाः अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं "विरुद्धासिद्धस-
न्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इति तथाच बहुत्वे नाना-
त्वेऽपि अध्ययनमभ्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनैकान्ति-
कत्वं हेतूनां तथाहि नृत्यमधीते नृत्यमभ्यस्यति द्विर्दृष्ट-
यदेव नृत्यं नटकार्यैरेषमोऽपि तदेव करोति यदेव नृ-
त्तिकेन चारिणा कृतं तदेवायमपि करोतीति नृत्ये दृष्टं
तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयापि स्थैर्यानभ्युपगमात् ॥१॥

•संख्याभावः सामान्यतः ॥३७॥

ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाक्षरो मन्त्रः त्र्यक्षरो मन्त्रः चत्वा-
रोऽनुष्टुबित्यादिसङ्ख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभे-
देनानन्तत्वप्रसङ्गादित्यत आह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्याया भावः सद्भावः सामान्य-
तः ककारत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कका-
रत्वाद्यवच्छिन्नानां पञ्चाशत्त्वं त्रिंशत्त्वं वा द्रव्यगुणादी-
नां सामान्यगर्भितकर्मादीनामनन्तत्वेऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिव-
दिति भावः । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञैव स्थैर्यं
विना नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीत्या वि-
रुद्धधर्मं गोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्तदौपाधिकत्वा-
न नादादिभेदादपि भेदो माभूत् तर्हि अवान्तरविच्छेदादि-
योगाद्यभिव्यक्तादिभावेन प्रथमाग्रः व्यतिक्रमादिपरि नाम

इत्यादावदितरेषु दीर्घादिवोधेन आपद्यत गुरु
नाना न भासते । ननु कस्माद् मोद्भवादिधर्मो गव
विक इति चेत् वायुधर्मो नादधर्मो ध्वनिधर्मो वा भ
किं तत्र विदितविभागः तथापि नादत्वादेः कल्पना
परापरभावानुपपत्त्या आधारिकत्वाभ्युपगमादिति वे
सम्बन्धो गकार, मन्दो गकार:, भुतपूर्वो गकारो नादि
लङ्घन: कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ तत्रापि
द मन्दभिन्ना न नियमेन तदाख्या जातिविषयताकल्पना
यदा ध्वनित्वैकदेशमात्रमालादाम् पश्चात् तत्राम् उत्पन्न
उपपत्त्या एव नांशपदम् तथार्थ वायुधर्मत्वमेवा वो
उपपत्त्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा
ग्रोहत्वात् धन्यस्य नियम, समवत्वात् नापि ध्वनिधर्मः,
ध्वनावनुपलभ्यमानेऽपि गकारे नादत्वादि प्रतीतेः।
वक्तृत्वे तु न जातिमाहुर्ये गत्वादिव्याप्यस्य तस्य ना-
उपगमात् किञ्च शुकसारिकामनुष्यमधेषु गकारादि-
तत्र इत्यपीदमपयमाऽपि, एवंक्षोपुंसमधेषु स्त्रीपुंस
व. यत: काकपटीयाहता पवि प्रकारदोषमी-
धिकसम्भूय नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुत्र-
बक्तोऽतिशन् नाप्योपपत्तिकमौपाधिकत्वम् उपप-
नानत्वाभावादिति संक्षेप: ॥१७॥
धिविजयधर्मोपस्कारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्।
समाप्तश्चायं द्वितीयाध्याय:।

तत्कार्य्यहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥ ४ ॥

+कार्येषु ज्ञानात् ॥५॥

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकसत्त्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात्तदा तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां सर्वपार्थिववृत्तितायां व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

+अज्ञानाच्च ॥६॥

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्वित्याशङ्क्याह।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥६॥

+अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥७॥

ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाविनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणानुमितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्यावि-

दिषयमहागुणत्वादात्मवदिति हेतुरहेतुरपदेशव्यवहर्तः ॥७

+अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥८॥

ननु श्रोत्रादिभिर्लिङ्गैरात्मनो यथा न साध्यं तथा तद्व्यतिरेकि नास्ति यदि वह्नेर्धूम इव साधनः श्रोत्रादि-करणत्वमुपपद्यते इत्यत आह।

हि यत. कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा वा रम्यहृदादेरप्यर्थान्तरमेव तदा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशे-ष एव नियामकः, स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भ-वति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथा च कार्यमविवक्षित-स्वभावभेदम् अनपदेशः, तथा च साध्यतदन्यतो एवावि-नाभाव तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां समारोपायाँ वा तदुभयभावपक्षाधीनपक्षो वेति अविनाभावोऽत्राय प-रिमाणमात्रमिति भावः ॥८॥

+संयोगिसमवायकार्यसमवायिविरोधि च ॥९

सम्बन्धविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयितुमाह।

शरीरं तृणवत् शरीरत्वादित्यत्र हेतुः संयोगी, हस्तिमद्-द्रव्यमहत्त्वादत्वं हि तृणाग्रयुक्ते तच न शरीरस्य कार्यं कारणं वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत्। एवं समवायि यथाकाशं परिमाणवद्द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वं त्वाकाशसमवायिना धर्मेण सा-ध्यते यदा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्यनेनानुत्वं

दावपि नास्ति अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्ध,
प्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने सम्बन्धाभावादनुपपत्तः
कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः, एतदप्यनु
न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य क्वचिदपि
न्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात् विश
व्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वभावो ।
स्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेदभिमतं
तदा समवायलक्षणायां व्याप्तावव्याप्तेः, तदाश्रितत्वञ्चेदभिम
तार्थः, तदापि समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः
श्रितः संयोगस्यापि हेतुधर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्म
धूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धः उपाधेर्दु
र्ग्रहत्वात्, सुग्रहत्वेऽपि दुर्ग्रहत्वात्. सुग्रहत्वेऽप्यन्योन्याश्रय
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिग्रहाधीनग्र
त्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसाधारण
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्या
नुमितावहेतुत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्ति
निरूपयितुमुपक्रान्तत्वात् नापि साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावा
प्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः वह्नेरपि धूमव
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति महानसे वह्नि
यवच्छेदेनात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोग
त्यन्ताभावस्य साधनसामानाधिकरण्यादव्यापकत्वापत्ते
प्रतियोगिवद्वृत्तिसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसा
ध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियो

र्विवक्षणायामादिति चेन्न सर्वांशाव्यापकत्वापि प्रति-
योगिविरहात् सम्बन्धित्वं दर्शितमन्यवैयर्थ्यात् न हि
साध्यसामानाधिकरण्ये व्यापकत्वं दर्शितं कस्यापि नापि साध्य-
वद्वृत्तिव्याप्यत्वाभिमतत्वम् केवलान्वयिनिरुपाधिकत्वाधिकर-
णत्वादित्वं साध्याभावाधिकरणावृत्तित्वमपि तत्, नापि प-
क्षधर्माभिमतत्वं दर्शितत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वह्नि-
मत्त्वापि धूमवदभिमतत्वं दर्शितत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया
तत्र तदिति चेन् व्यापकत्वं दर्शितत्वाधिकदेशवृत्तित्वव्याप्य-
त्वाभावात् धूमस्यापि साधनतावच्छेदकधूमवृत्तितयाऽधिक-
देशवृत्तित्वात् तत एव तदाभावार्थं विशेषणमिति चेत्तर्हि
तद्. व्यापकत्वं दर्शितं तदेव सम्बन्धितावच्छेदकत्वं तन्नाभि-
मतमिति विशेषितं तदाभासमात्रम् । एवञ्च यत्. सामानाधिक-
रण्यावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्यसदो-
पाधान्यादिति चेत्, यतोऽयमेवोपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः
यतोपाधिकत्वन्तु यावत्, स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसा-
मानाधिकरण्य यावत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाधनसामानाधिकरण्यं वा,
यावत् साधनाव्यापकाव्यापकसाधनसामानाधिकरण्यमिति नि-
ष्कृष्टार्थः, साधनसाधनाव्यापकव्यापकत्वं वा, सद्धेतोरिव
दुर्वचमितरदिति चेत् यत एव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तदपे-
क्षाच । यद्वा साधनसामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वह्नित्वादि-
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षित. तेन महानसीये
धूमे पर्वतीयवह्न्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्येऽपि न दोषः

धूमदर्शने वह्निरस्तीति प्रतीतिदर्शनात्, [illegible]

[illegible]

तथा तद्व्यभिचारित्वनियमात्, गवि च साधारण्याद-
प्रतीतादीनां विषाणि साधनम्, यतः साधारण्यभिचारीति,
दृष्टान्तव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्त्यनुपलि-
दुपादकत्वं वा सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः
र्धर्मव्यापकत्वाभावात्, साध्याव्यापकत्वात्, तदुक्तं "सा-
धनसाध्यान्यतरस्य तोऽपि कदाचिदुपाधिरन्यः, एवं सति
पक्षधर्म पुरस्कृत्याप्रयोजकत्वात्" इति. उपाधिर्न चार्थे साध-
व्यभिचारानुकूलतर्काभावविनिगमनतर्के । यत्तु दूषयिता-
र्थं न साधनस्य साधारण्यभिचारित्वं न उपाधिरिति तत्र
नोक्तो न कारणं न देशो न प्रकारो न पक्षे, तत्र पदृष्य-
व्यभिचारित्वं न ज्ञातेन साधनस्य साधारण्यभिचारित्वं प्रायशो
नि पूर्वाणि यत्र पक्षसाध्यसाधनव्याप्यत्वात्, स्फुटव्यभिचार-
दर्शाद्याधारव्यापनात्, याप्यताभावं तु दुर्निरूप्या, व्यभिचा-
राभावकत्वमव्यवच्छाद्य उपाध्युद्भावनावश्यकत्वं च पर्यन्तरं-
तु उपाधिवचनाकाङ्क्षमपि व्याप्यसाधकत्वोपाधि. यथा
ऽयं सन्दिग्धानैकान्तिकम्, यदि हि तत्र न सर्वं कपर्दा
न पक्षता, यदि पक्षता तदा सर्वं कपालधरत्वकतया सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वं प्राप्यात्, पक्षमिदं अनुपसंहार्यं दृष्टम् ॥१४॥

+अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानप-
देशः ॥१५॥

इदानीं हेत्वाभासानामपि प्रमाणाभावे हेतूनां हेत्वाभासा-
द्विवेकाय हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अनपदेश इति अप्रसिद्धोऽप्रतीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्ति-

धूमवान् वह्निमीदीति प्रतीतेरनुदयात्, दृष्टान्तेषु सर्वेपि
त्वाख्यस्याप्यसमानाधिकरणमेव सत्त्वं प्रतीति द्रव्यं न सं
योगिप्रतीतिः, संयोगाभावे प्रमेयत्वमाप्यनुमितिः रि संयो
गुणादावन्यता व्याप्यवृत्तित्वात्, तत्रैव च व्यापकत्वात्। स
सोपाधिकत्वमुपाधिविरहः उपाधिश्च दुरविगमनीय द
चैव साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वे उपाधिः, त
दुक्तं "साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधिरुपाधिः" । स
केवलसाध्याव्यापकोपाध्याव्यापकभेदात्, यथा वायुः प्रत्य
क्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम्, स श्यामो
तनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, तत्र उद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्य
क्षव्यापकम् आत्मनि गुणकर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात्, ना
शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काकाकोकिलजलदग
नादौ श्यामे तदभावादिति चेत् पर्यवसितसाध्यव्यापक
सति साधनाव्यापकत्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्यवसिते
साध्ये यद्धर्मावच्छेदेनोपाधेर्व्यापकत्वमनन्तं तद्धर्मावच्छि
न्नम्, प्रकृते बहिर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्व
व्यापकम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टत्वात्, औत्पत्तिकतरश्या
मत्वावच्छिन्ने साध्ये प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य
व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्राप्यूह्यम्। ननु नायमुपाधिपद
वाच्यः, यद्धर्मोऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ ज
पाकुसुमादिवस्वरसोपाधौ च व्याप्यत्वाभावस्यास्य
साधनाभिमतेऽनवभासनादिति चेत् सत्य समव्याप्ते एवाद्रे
न्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ मुख्य उपाधिपदप्रयोगः, अन्यत्र तु
गौणः, गुण व्यभिचारोन्नायकत्वम्, यस्य यद्व्यापकव्यभिचा

रि तथा तद्व्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साधनस्याप-क्षसाधर्म्येऽभिचारि साधनम्, यतः साध्यव्यभिचारीति, तद्व्यापकव्याप्यं यत् तत् तद्व्याप्यम् इति व्याप्यत्वमि-दं साधकत्वं वा साध्यनिश्चयोत्पादकत्वं वा पक्षे उपाधेः साधनव्यापकत्वाभावात् साध्याभावसाधनात्, तदुक्तं "सा-ध्यसमाधानियतत्वेऽपि साधने दूषकत्वम्, पक्षेतरत्वनि-यतत्वम् पूर्वसमाधीनत्वात्" इति, उच्यते चार्थं साध-व्यभिचारानुकूलतर्कापादनकृतर्कः । यत्तु यद्व्यभिचा-रित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तन्न सर्वांशे न कारणे न देशे न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्य-भिचारित्वं न ज्ञातेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूर्वापरम् पक्षावसानसाधर्म्यापनात् स्फुटव्यभिचार-स्थलीयसाधर्म्यापनात्, साध्यतावस्थां तु दुर्भिदया, व्यभिचा-रोत्पादकत्वमव्यवस्थाप्य उपाधेरुद्भावनायोगात्, पक्षेतरत्व-स्य उपाधित्वप्रसक्तावपि व्याघातकत्वादनुपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता तदा सन्देहसाधारण्यकतया सन्दि-ग्धानैकान्तिकत्वं स्यात् चक्षुरिष्टं मयूरत्वे दृश्यम् ॥१४॥

+अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानप-देशः ॥१५॥

इदानीं हेतूनां वर्णयमाणत्वात् हेतूनां हेत्वाभासा-दिविवेकाय हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽगृहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्ति-

कथं विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धयोः संग्रहः, असन् इति पक्षेऽसन् अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविरहात् क्वचित् सन्देहविषयाश्रययोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साधारसदसत्कोटिकसंशयजनकः स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारणधर्मदर्शनात् क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात् आद्यः साधारणानैकान्तिकः द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयोऽनुपसंहारी ॥१५॥

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥१६॥

तत्र व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासभपिण्डं पक्षीकृत्यायमश्वः विषाणित्वात् यस्तु नाश्वो नासौ विषाणी, यथा गजमृगाश्वतरवानरादिरिति व्यतिरेकसहचारदर्शनाहितभ्रमोऽयं प्रयुङ्क्ते, तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्धविरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥१६॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥१७॥

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं नित्यं शब्दाश्रयत्वादिति साधयति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यप्यसाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकतर्काभावात् पक्ष

[illegible] निरुक्त [illegible] सर्वं [illegible]
[illegible] प्रमेयत्वात् तत्र [illegible]
श्च विशिष्ट [illegible]त्वादिकं [illegible]त्वादिकं वाच्यत्वादिकञ्च
[illegible], यथा तत्र [illegible]
[illegible] केवलान्वयि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] सर्वत्र [illegible]
[illegible]। एवं च [illegible] केवलान्वयि-
[illegible] किञ्च तत्र प्रतियोगितया धर्मः केव-
लान्वयि [illegible]
[illegible] गगनाभावादयः, यथा-
[illegible] किञ्चित्, यत्र साध्यं न वर्तते, तथाच सर्व-
[illegible] वा केवलान्वयित्वम् [illegible]
च [illegible]ऽपि न दोषः तदुक्तं 'प्रमाणं [illegible] न
विद्यते यत्र" इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवला-
न्वयी यथा च पक्षसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षित-
त्वानि [illegible]साध्यकानि. अन्वयव्यतिरेकि-
णस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पञ्च, केवलव्यतिरेकिणः सप-
क्षसत्त्वातिरेकेण चत्वारि, तथाचैषां हेतोर्यावन्ति रूपाणि
[illegible]कानि तदन्यतरदपहीनः स हेत्वाभास. एवञ्च
[illegible]कान्यतरदपशून्यत्वं हेत्वाभासत्वं [illegible]न्यतरद्-
रूपशून्यत्व [illegible]ऽप्यनुमितिप्रतिबन्धक यादृशे-

तीरगाधकतासाधकः स च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो
र्हेत्वोरन्यतररूपशून्यतया हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयि
विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिणि सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वाप्र
वात्, एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धभागासिद्धानां पक्षसत्त्व
विरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धसाधारणानैकान्ति
कानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, असाधारणानैकान्तिका
नुपसंहारिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षित
योरबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधिका
प्रयोजकत्वयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावादगमकत्वम्, अनु
कूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कयोरपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्
एवं साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलदृष्टान्ताभासाः
यदि हेत्वाभासविषया दोषत्वं तदा सपक्षसत्त्वानिश्चयात्,
यदि स्वातन्त्र्येण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं हेतोः सप
क्षसत्त्वानिश्चय एव, अनुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकाद्य
न्यूनाप्राप्तकालनिग्रहस्थानपर्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्यो
न्याश्रयचक्रकानवस्थास्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्त, सपक्षसत्त्व
विपक्षासत्त्वान्यतररूपविकला एव हेत्वाभासतामासादयन्ति
तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वकोटिकसंशयजनको हेत्वाभासः स
व्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफलको हेत्वाभासो विरुद्धः
व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहोऽसिद्धः, बाधसत्प्रतिपक्षौ तु
काश्यपीये मते न स्वतन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासिद्धावनैकान्ति
के वा पर्यवस्यति तदुक्तं "बाधायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्ति
को वा" इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरत्र व्याप्त्यादिसंशयसा-

नोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चे-
दुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धी-
नां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः न हि पूर्वा-
परा उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य
स्यानभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरभावे
प्रतिसन्धाने चाऽसामर्थ्यात्, आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिवि-
ज्ञानसन्तानादन्य एव स्मर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् ?
यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारू-
पश्चेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तथापि स्थिरः कश्चि-
त् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः
अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र यदि प्रवृ-
त्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञा-
नानामुपादानताविरहे निमित्ततापि न स्यात् उपादान-
ताध्यासितनिमित्ततायाः, मास्तु निमित्ततापीति चेत् त-
र्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात्,
प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमु-
पादीयत इति चेत् तर्हि क्षित्यादिवदवयविसंयोगादिभिः
व्यासज्यवृत्तिनाशस्यानभ्युपगमात्, तस्मात् पूर्वाभिमानयत
याऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरमेव साधयतीति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । यदा नित्या बुद्धिर्मीमांसकाभिमतेन न
भवितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रान्तरमवतारयति
"आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" बुद्धिलक्ष-
णस्यात्मनः तत्त्वाभिन्न बुद्धिलक्षणमध्यवसितमिति हि यदा

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञान
कारणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरि
मन. इन्द्रियान्तरादभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये सम्बध्यते
स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रि
यार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भाव
उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तन्मन इत्यर्थः
ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यमुपपद्यते
किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शात्यन्ताभाववत्त्वा
दाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् मैवं यदि
मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकृष्टमतः सर्वेन्द्रियकमेक
मेव ज्ञानं स्यात्, कार्य्यविरोधान्नैवमिति चेन्न न हि सामग्री
विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरो
धाय बिभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्रकारमेव वा स्यात्, भवत्येव
दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय
इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वत्युपनीतज्ञानेषु
यौगपद्याभिमानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न
उक्तोत्तरत्वात्, बुभुक्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षाया
सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमतार्थग्रा
हीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्या
न्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, तेन धर्म्मिग्राहकमानबा
धिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे

+प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥

ततु किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमा
मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकस्मिन्निति शरीरे
हूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात्, यत्
नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहु
प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारा
तदुपपत्तेः, अविनश्यद्वस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्या
नभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तैर्द्वि
द्विचित्तु पञ्चाना तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि प
वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरव
प्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव रसनेन्द्रिया
च्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धे न मनसास्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्व
यौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, दिविच्छिन्न
धाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मन
प्राश्च सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पृथङ्मनोऽन्तरग्रहणाद्वा
यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां प्र
नयौगपद्यायौगपद्ये इति यत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिह
मिति दिक् ॥ ३॥

+प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रि
यान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च
त्मनो लिङ्गानि ॥४॥

करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव देहस्याधि
ष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि मन
स्तावन्मूर्त्तमण्वेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतवि
षयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तत्र
च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा
गृहकोणावस्थितो दारकः कन्दुकमामलकं वा गृहाभ्य
न्तर एव इतस्ततः प्रेरयति, ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता प्रेरयति
दारको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीर
मेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽ
हं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः अत्र
बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धक्ये वा स्मरति तत्र चेच्छरीरमेव च
शरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः" इति तत्
चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यशरीरा
भेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुप
पत्स्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्र
सङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत् तर्हि बालशरीर
स्य वृद्धेनैव स्थशरीरस्य पश्चात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः परमाणुभा
विकृतस्य बालस्य शरीरभेदापत्तावपि सत्त्वात् तत्र शरी
मिति समवायसमवायिनामहङ्कारस्य साम्यात्, समवायित्वा
न तथेति चेत् तत्र समवायस्योपपादितत्वात् दोषः शि
इन्द्रियभेदेऽपि चक्षुरुपर्ते, हिमादिकमपि कार्यं न स्या
त् शरीरस्यानात्मत्वात् यावद्भिक्षुतां भूतचैतन्यवाद
तदानुसन्धानमपि दोष इति दिक् । इन्द्रियाणामविचा
रात्र कथं हि दृश्येत हि नानाकृत्य विरविषयत्वा वा चक्षुरादि

तद्वर्तिनं स्पर्शविशेषमनुभूय गुणत्वादयं द्रव्यगुणसमानस्य स्पर्शादिवर्तिनो रूपादेरसम्भव, स च वायुरनुमिति प्रमाणेन, अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानं विना न, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनम-न्तरेणेति एवं ज्ञानपरम्परा नेयं कल्पितैवमेव कार्यकारण-भूता सम्भवतीति तदाह गोलकोर्थं सूत्रम् "इन्द्रियानधि-कारात्" इति । चक्षुःसंयुक्तवायुदेशान्तरमिति न दृश्यः । तदपि घटादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा कार्यगुणत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधकत्वं सामान्यतो दृष्टमेव पृथ्व्यादिव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्या-द्यष्टकाश्रिता स्पर्शा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा पृथ्व्यातिरि-क्तद्रव्याश्रितत्व पक्षधर्मताबलात् पर्यवस्यति यत्र तु पक्षे न बाधावतारस्तत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्य-मिति विभागः, व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुच्छ, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकार-त्वात् अन्यथा वायुर्न कार्यगुणाश्रितः सन् क्वचिदाश्रितम् अस्पर्शत्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकापत्तेऽनुमिति-र्न स्यात् ॥४॥

+तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥५

ननु सिध्यतु वायुना स्थिरः, सतु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नि-त्यत्वं तथास्यापि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथास्य-ऽपीत्यर्थः ॥५॥

+यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृ-ष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥६॥

पूर्वपक्षमाह।

सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति यथा वह्निना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ॥६॥

+सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥७॥

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षी आह।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन घटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कस्यचिदाश्रितत्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्मत्वेनोपस्थित-मित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ॥७॥

+तस्मादागमिकः ॥८॥

ननु किं पौरुषेयत्वमपि न आत्मा इत्याद्यागमतोऽवगन्तव्य इत्याशङ्क्य पर आह।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतो-दृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् सं-स्वमावाच्चात्र उपपद्यते न तु मननप्रत्यभिज्ञया, तथा च सं-मननयोग्यमात्मसिद्धं तत्त्वतस्तथा, दृष्टं हि भूतदशमकादीम

श्रवणादुपदेशश्रवणादेव साक्षात्कारविज्ञानम् ॥ ८ ॥

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥

तदेवं किमिति सूत्रं पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति ।

आगममात्रं प्रमाणमात्मनि किन्त्वहमितिपदमात्मपद- वा नाभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्म- सिद्धिः । ननु पृथिव्यादेव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यति- रेकादिति पृथिव्यादिभ्योऽहमिति पदस्य व्यतिरेकादात्मनि- सिद्धिः । न हि भवत्यह पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरं भवतीति चेत् परशरीरेऽपि त- त्प्रसङ्गात्, स्वशरीरं भवतीति चेत् अप्यात्मभिन्नत्वानिवृत्तेः मम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नन्विदमपि सा- मान्यतोदृष्टमेव तच्च विशेषापर्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेत् सत्यम् अदृष्टेऽनुमानत्वमेव प्रकारः तदा च पक्षधर्मताबलादे- वानुमानं प्रकृतिनिमित्तत्वे पर्यवसन्नं तथा च मन्यसाधारण्येने- वेति विशेषसिद्धिः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधकबलाद्वि- शेषसिद्धिः यथोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किमर्थमिति त- दयुक्तम् न हि श्रवणमात्रेण मनुष्यश्रद्धामननस्य, न च मननेन विना निदिध्यासनाधिकारः, न च निदिध्या- सनाभ्यासेन यथावन्मिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थसाक्षात्का- रः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्- कारः न हि शाब्दमानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलन- क्षमं दिग्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे चात्म-

मि कथं मद्गेतपद्द इति चेत् न पश्माह नात्मा प्रत्यक्षमिति किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मापद्द' कथमन्यथाऽहं इच्छां जानामीच्छामि यते दु:खीत्यादिप्रत्यय' नद्ययमयस्तुत्वं न म्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, न लैङ्गिक', लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापिगम्द', तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासविषयोऽपि नद्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ।८।

+यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥१०॥

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे क्तप्रत्ययात्मम् अन्वक्षमित्यध्यक्षं तेनायमर्थ· अयं देवदत्त: अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेणतमनुमिमतेऽनुमातार''।१'

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥११॥

अत्र सिद्धान्त्याह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतमामग्रीके सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्यय', प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वमाह, कुत एव मित्यत आह दृढत्वात्,

पि देवदत्तपद तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुज्यते, तदौपचारिकं बोद्धव्यः ॥१२॥

+सन्दिग्धस्तूपचारः ॥१३॥

अत्र शङ्कते।

तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः। आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययं प्रयोगश्च दृश्यते तत्र कः मुख्यः कः औपचारिक इति सन्देहः ॥१३॥

+अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥१४॥

समाधत्ते।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्यं च शरीरादावप्रवृत्तिरिति भावः। किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे स्यात्, स्वा-

[illegible] इति [illegible] स्यादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यादिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१४॥

• देयदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्ताव- च्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥१५॥

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यस्य स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः न चोपचार आभिमानिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोगोऽप्युपचारेण समर्थयितुमशक्य इत्यर्थः ॥१५॥

• सन्दिग्धस्तूपचारः ॥१६॥

सिद्धान्तमाह ।

तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽयमाभिमानिकः किन्तु शरीरे [illegible] इति यदुक्तं तथापि सन्दे-

ष एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयस्यापि कूटमाचित्वेन विनि पावधारणाय यतितव्यः तत्र यत्ने क्रियमाणे निर्मीलितनेत्र स्याप्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्रियागो चरे वस्तुनि स सम्लव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्निरपेक्षेण च न स्यात्, अहं कृशः स्थूलो वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंहनादवदिदं शब्दनमितिवत्, य इन्द्रियमात्र शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् ॥१६॥

•न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥१७॥

सिद्धान्तमुपसंहरन्नाह ।

ज्ञानमिति योग्य सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीर परस्परभिन्नं तथा ज्ञान सुखादिकमपि भिन्नमेव तथाच यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञानं सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन मदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः। शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥१७॥

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥१८॥

नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत् तथा चाहं सुखी गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः क्वचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्यन्वयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोक्तं सुरभिजलम् इत्यन्वयमन्तरेण प्रतीयमानयोः शैत्यसौरभयोर्जले समारोपः, न त्वेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तथापि पंक इत्यत आह।

अयमर्थः, अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्बाधकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि। ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य

सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकव्याप्यभिचारा तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम्। नन्वेतावता प्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण ज्ञानाकारमाह ते नाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निर्मीलिताक्ष स्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणवि हेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्र च्छाया व्यति काव्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमि ति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि ग्रन्थगौरवभिया त्यक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि ॥१८॥

+सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥१

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकर णमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्।

एक एव आत्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःख ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सु खदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः। यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिध्येदात्मभेदः, न च तदस्ति, यथा त त्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेक मेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पू र्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेव दिक् ॥१९॥

•व्यवस्थातो नाना ॥२०॥

सिद्धान्तमाह।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियम यथा कश्चिदाढ्यः, कश्चिद् रङ्कः, कश्चित् सुखी, कश्चिद् दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जाता इतीयं व्यवस्था नात्मभेदमन्तरेणोपपद्यमाना साधयत्यात्मनो भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धकभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासस्य सम्भवात् २०।

•शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥२१॥

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादि तथा "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इत्यादि ॥२१॥

इति श्रीमाङ्करे कणादसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ॥
समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम्।

+सदकारणवन्नित्यम् ॥१॥

पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं लक्षणपरीक्षां निर्वर्त्य मूल-निर्मूलकारणतां साङ्ख्याभिमतां निराचिकीर्षुः परमाणूनां मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यारम्भकत्वञ्च विधाधयिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदमर्मकागत् तदेवं घटादीनां व्यवच्छेदः तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह सदिति सत्तायोगीत्यर्थः । समवायविशेषपदार्थयोः सत्ताकार्यसमवाय एव सत्तायोगः सामान्यान्तरस्य सत्ताया सत्प्रत्ययविषयतैव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुस्वरूपमात्रनिबन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तयेति वाच्यम् अनुगतमतिस्तत्सिद्धेः कृतत्वात् ॥ १ ॥

•तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥२॥

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं सूत्रम् "व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्" इति, अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्य सङ्ख्याविशेषाभावात्तयोरप्यनुपपत्तेः प्रलयावधिः स्यादिति चेत् अन्तरस्य कस्यचिन्निरवयवत्वे प्रलयस्यैवानुपपत्तेः। अवयवविभागविनाशयोरेव द्रव्यनाशकत्वात् विभागश्च नावधिः तस्यैकाश्रयत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरवयवद्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च त्रसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कारणत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वसमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् तस्य कारणत्वमथैत्, न च त्रसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वा

नुमानात् तन्तुवत् कपालवच्च तस्मात् यत् कार्य्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्य्यं द्रव्यम्, तथाच यतोऽवयवात् कार्य्यत्वं निवर्त्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपरमाणुसिद्धिः यदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्य्यैः "सा च द्विविधा नित्या चानित्या च" इति ॥२॥

•कारणभावात् कार्य्यभावः ॥३॥

इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह।

रूपादीनां कारणे सद्भावात् कार्य्ये सद्भावः कारणगुणपूर्वका हि कार्य्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथादर्शनादित्यर्थः॥३

•अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥४॥

इदानीं सर्वानित्यत्ववादिनिराकरणायाह।

विशेषत इति षष्ठ्यन्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ उत्तरपदार्थनिषेधार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात्, भवति च ततो नित्यमस्तीति सिद्धम्; यद्वा चानित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रतिषेधो न सिध्यति सिद्धासिद्धिप्रतिहतत्वात्, एवमेवं योजनीयम् चकारः स्वतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः "चकारोऽपि प्रतिषेधवचनः" इति तथा चानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भवतीति शेषः ॥ ४ ॥

•अविद्या ॥५॥

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वा
सवत्त्वादयः प्रत्येकं हेतव ऊह्याः एवं षट्केन युगपद्योग
त् परमाणोः षडंशता तथा च सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्ति
योगाश्रयत्वात् । किञ्च परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा
सच्छिद्रत्वे नैव सावयवत्वम्, अथ नास्ति, तदाकाशस्यासर्व
तत्वप्रभङ्गः । किञ्च छायावत्त्वात् आवृत्तिमत्त्वात् । यदि
यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाधकानुमानादि
परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तत्
कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या
रूपा आभासप्रभवत्वात् आभासो धर्मिग्राहकमानबाध
मर्दन विपक्षबाधकप्रमाणशून्यत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः क्वचि
स्वरूपासिद्धिरित्यादि समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यम् ॥५॥

•महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूप
स्पर्शवत्त्वादयर्थेन्द्रियकत्वप्रयोजकास्त्वयैवोपपादिता इत
आह ।

महतीति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाच
त् गुणवाचकानां मतुपो लोपात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति
नेक द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदने
द्रव्यवत् तद्भावस्तस्मात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायु
प्रत्यक्ष. एतदर्थं रूपाच्चेति तद्गतादनभिभूतादिति

ष्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रियेणेति शेषः तथाच परमा-
णोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरियुक्तं भवति, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च
अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमहत्त्वाश्रयत्वं
वा। न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु
जनकेन जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकग्र-
हेऽन्यथासिद्ध्यभावात्, अन्यथा भ्रमयादिना दण्डादीनाम-
न्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षात् प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादा-
विति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र सम्भवादविनिग-
मनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचतुष्टयादिमिते
दूरादप्रतयक्ष मर्कटमात्रप्रतयक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव
महत्त्वोत्कर्षस्य तत्र वर्त्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मतन्तुघटित-
पटादौ दूरत्वे महत्त्वोत्कर्षेऽपि स्वल्पपरिमाणसुन्दरादिमतत्र-
त्वे द्रष्टव्यम् ॥६॥

+सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभा-
वाद्वायोरनुपलब्धिः ॥७॥

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोल्कप्रकाशस्य वायुपस्य रश्मे-
र्वायोर्वा स्पर्शसमवायेन रूपसमवायिनोमहतश्चोपलब्धः स्यात्
अत आह।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च
विवक्षितः। तेन यद्यपि वायौ य एव स्पर्शसमवायः स एव
रूपसमवायः तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपान्तरस्ता-

भावसत्वात्, चाक्षुषे च रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोल्काप्रकाशे च रूपसंस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं श्रोत्रोष्मजलकपालानलशर्करादिषु रूपसंस्कार उन्नेयः। इत्यिलतन्तु रूपस्य रूपसंस्कारस्येत्येकरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः रूपसंस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपलब्धिरित्याहुः ॥ ७ ॥

+अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥८॥

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुलिङ्गतयोपसङ्गत्या बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षताप्रकरणं वर्त्तयिष्यन्नाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं गृह्येतेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्रसरेणुप्रभृति तत्समवायात् घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ रूपत्वविरहात् चाक्षुषलाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात् उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः। नन्वेवं शुक्लत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्तद्व्याप्यतयानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्य

त्वत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वात् महत्त्वादिविशेषवत्त्वाद्दूरवत्त्वात्, अनुद्भूताख्य एव गुरुत्वादि चेन्न तदिष्टाद् अदृष्टवशा- दिदं प्रत्यक्षादिद्रव्यत्ववत्त्वात् रूपोन्द्रियविशिष्टप्रत्यक्षमनुद् भूतमिति चेत् एवं तर्हि इन्द्रियविशिष्टप्रत्यक्षत्वमेवोद्भव- त्वम् । इन्द्रियग्राह्यत्वं चक्षुरिति चेत् तुल्यम्, किञ्च अनुद्भूतत्वे कोऽपि गुणः प्रत्यक्षो परमाणावनुपप- त्तिमं दोषावहमिति वदन्ति ॥ ८ ॥

एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥९॥

रूपातिदिशनानन्तरं रूपप्रत्यक्षाभिकारणमेव रसादिष्व- तिदिशति रूपप्रत्यक्षसामग्र्यभिधानेन नाम- व्याख्यातमित्याह ।

एतेनेति रूपप्रत्यक्षतात्पर्यं यथा रूपविशेषात् रूपप्रत्य- क्षमुद्भूतत्वाद्रूपोपलब्धिस्तथा रसविशेषात् रसप्रत्य- क्षमुद्भूतत्वाद्रसोपलब्धिः, एवमितरत्रापि बोध्य- म् अनेकद्रव्यसमवायसहकारिनिर्देशः प्राणरसनत्वगिन्द्रियाणाम् उद्भूतरसगन्धस्पर्शानामग्रहणम्, परमाणावनुद्भूतरसगन्धस्पर्शयो- ग्रहणं न सम्भवत्यात्, तयोः परमाणावुपगतेरेव न तु कस्य चित् । विभक्तावयवान्यद्रव्यरूपानुद्भवादग्रहणम् एवं रसस्यापि, चक्षुषो नैकोऽपत्यानुद्भवात् स्पर्शस्य चाभि- भवात् हिमकर्पूरस्पर्शादौ रूपरसस्पर्शानामनुद्भवादनुप- लब्धिः । कनकादौ रूपमुद्भूतमेव शुक्लस्वभास्वरत्वे परमभिभूते रूपस्याभिभूतत्वमिति कनकरूपग्रहणन्तु रूपान्तरमात्रपर्यात्, अभिभवश्च बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु समवाय-

जातीयसम्बन्धमात्रम्,
रूप्यतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् न चाग्रहणप्रयो
बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रा
तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य
भावात्, तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणसतमप्र
पपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्
सत्त्वे वा तादृशसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एवं म
इति न एवाभिभवपदार्थः ॥ ८ ॥

•तस्याभावादव्यभिचारः ॥१०॥

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधि
ध्येति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य अभावस्य च गुरुत्वेऽभ
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिः तथा
प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्रा
प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो
त्र यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं तत्रैव बाह्यैकेन्द्रि
ह्यत्वं तदतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्या
त्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि प्रत्य
र्थं व्याख्यातमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

+संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगवि
गौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवा
यात् चाक्षुषाणि ॥११॥

[illegible]

[illegible] ॥ ११ ॥

+अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥१२॥

एतान्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्त्तमानानि कर्मपर्यन्तानि महदादी-न्यचाक्षुषाणि न वायवीयान्यपि द्रष्टव्यम्, अचाक्षुषाणीति नोक्तम्, तथा सत्यात्मनि मानसमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥१२॥

•एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥१३॥

जातीयसम्बन्धमात्रम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याग्रहणनि-
रूप्यतया अग्रहणस्यैवोपजीव्यत्वात् न चाग्रहणप्रयोजकत्वे
बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः, अग्रहणस्य ग्रहणप्रागभाव-
तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् ग्रहणध्वंसस्य च तद-
भावात्, तथापि तर्हि बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमनु-
पपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे दुर्ब-
लत्वे वा तादृगसम्बन्धसत्त्वे वा ग्रहणाग्रहणे एवं प्रयोजके
इति स एवाभिभवपदार्थः ॥ ८ ॥

•तस्याभावादव्यभिचारः ॥१०॥

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिक-
रणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाद
गुरुत्वं प्रत्यक्षम्। ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्
प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियग्राह्यं
प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जातीनाम् अव्यभिचारो नियम
एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं तत्रैव वाह्यैकैकेन्द्रियग्रा-
ह्यत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्फुट-
त्वात् प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वल्लभाचा-
र्यैः स्पार्शनमुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

+संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥११॥

मात्रभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमिव द्रव्यगुणकर्मसामान्यमात्रसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधात् लौकिकसाक्षात्कारविषयकार्यद्रव्यत्वम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः॥१॥

+प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥२॥

इदानीं शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वचातुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्त्तुमाह ।

गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्पतीनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्योतकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यते इति शरीरमिति शेषः। क्लेदपाकादयस्तु उपष्टम्भकजलानलगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम्। नन्वस्तु त्रैभौतिकम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात्। एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि पृथिवीजलाभ्यामारब्धं स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् एवं पृथिव्यनलाभ्यामगन्धमरूपमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शञ्च स्यादित्याद्यूह्यम् ॥ २ ॥

+गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥३॥

एतदेवाह ।

पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति

रूपादीनामेकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं सुखादीनां मानसत्वं तथा च सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमायातमित्यत आह।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यत्र यत्र यदि सर्वेन्द्रियैर्गृह्यन्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वं पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

द्वितीयाह्निकम्।

+तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥१॥

सर्वगतद्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षानन्तरं कार्यद्वारा सर्वमेवाति द्रव्यादिपरीक्षितुमारभते।

तत्र शरीरत्वं चेष्टावदात्मसंयोगासमवायिकारणवत् क्रियावदन्त्यावयवित्वम् उपाधिरेव, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः. इन्द्रियत्वञ्च स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा, तच्च मनस्यतिव्याप्तम् तेजोऽऽत्मेव चक्षुषि तु शब्दस्पर्शेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देयम्, नत्विन्द्रियत्वं जातिः, पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः। विषयत्वञ्च यद्यपि सर्वाे

एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वयोगित्वात् तथाच न पाञ्चभौतिक
शरीरं न त्र्यङ्ग चतुरारब्धमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

+अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥३॥

कथं तर्हि कस्मिंश्चित् शरीरे पाकादीनामुपलम्भ इत्यत आह।

मिथः पञ्चानां भूतानां परस्परमुपष्टम्भकतया संयोगो न निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरण्वोर्द्वयोः असमवायिकारणसंयोगो नेष्यते, तथाच तदुपष्टम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति तर्हि किम्प्रकृतिकमिदं मानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" पृथिवीविशेषगुणो गन्धो मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितिः ॥३॥

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥

शरीरं विभजते।

तत्र पार्थिवाप्यादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते द्विविधे इत्यत आह योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानाम योनिजत्वमेव अयोनिजत्वं शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वम् अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च, श्रूयते हि "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः" इति। कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् यो शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उष्मजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरस्यापि तथाऽस्मदादिशरीराणामस्मादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं

जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां गर्भा जरायुत्वात् पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशील सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि हृचादयो शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्‍ तरेण जीवनमरणस्वप्नजागरणभैषज्यप्रयोगबीजसजातीया कूलोपगमप्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति हृक्षिक्षतभग्नसंरो- थे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति ।

"नर्मदातीरसम्भूताः शरलार्जुनपादपाः ।
नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्" ॥ इत्यादि
"श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः" ।

इत्यादि च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फु- टमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

+अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥६॥

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्मोत्प- त्तपूर्वकत्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

+धर्मविशेषाच्च ॥७॥

ननु परमाणूनां कर्म्मविना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्म्मणा सम्भूय परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं दे- वर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशे- षाच्च क्षुद्रजन्तूनामुष्मजानां मशकादीनां यातनामयानि श- रीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

+समाख्याभावाच्च ॥८॥

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह।

समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुति ... प्रसिद्धा, तथाहि दुर्वास-प्रभृतयो मानसाः अहङ्कारेभ्यः भवदङ्गिरा इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते ... शरीराणि देवर्षीणामिति ॥८॥

+संज्ञाया आदित्वात् ॥९॥

प्रमाणान्तरमाह।

सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता ... ज्ञायते अयोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मात... पितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥९॥

+सन्त्ययोनिजाः ॥१०॥

उपसंहरति।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

+वेदलिङ्गाच्च ॥११॥

उपसंहृतेऽसिद्धाव्यर्थे प्रमाणान्तरमाह।

वेदो मन्त्र स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्ग ... ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथा... ब्राह्मणम् "प्रजापतिः प्रजा असृजत स तपोऽतप्य... प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां रा... मूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्" इति, वेदोऽपि "ब्राह्मणोऽ... मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इत्यादि, तदेवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिव...

ोरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव शुक्रशोणि-
ायोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पार्थिवीयामारम्भात्
न्द्रियन्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जलाद्यनभि-
ूतैः पार्थिवभागैरारब्धं घ्राणम्, घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्ज-
त्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जककुङ्कुमवस्त्र-
ात्, एवं रसनमाप्यं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् मधुररसाभिव्यञ्जकसलिलवत्, एवञ्चक्षुस्तैजसं रसा-
द्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादालोकवत्, त्वगिन्द्रियं
ायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्ग-
सङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकवायुवत् । विषयस्तु पार्थिवो
मृत्पाषाणस्थावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो मृ-
द्विकाराः, अद्रिमणिहीरकगैरिकादयः पाषाणाः स्थावरास्तृ-
णौषधिवृक्षगुल्मलतावतानवनस्पतयः । आप्यास्तु विषयाः स-
रित्समुद्रहिमकरकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योद-
र्याकरजभेदाच्चतुर्विधः । भौमं काष्ठेन्धनप्रभवम्, दिव्यम्
अबिन्धनं विद्युदादि, उदर्य्यम् अन्नादिरसार्जनक्षमं जाठरम्
आकरजञ्च हिरण्यादि, वायवीयस्तु विषयः उपलभ्यमानस्प-
र्शाश्रयो वायुः, वायोश्चतुर्थं कार्य्यं प्राणाख्यः शरीरे रसमल-
धातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां
लभत इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं चतुर्थोध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम्।

+आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥१॥

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः। प्रयत्नविशिष्टात्मसंयोग प्रथमाह्निकार्थः। तत्राद्यसूत्रे प्रथमप्रकरणम्, प्रयत्नविशेष प्रथमप्रकरणम्, पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्म प्रकरणञ्च। चेष्टाविशेषमधिकृत्याह।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ ताभ्याम्: संयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म समवायिकारणे कार्यं, तत्र च कर्मणः प्रयत्नव दात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, एवमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियाचे त्यात्माश्रितस्यातिविलक्षणं च प्रयत्नजक्रियायाः॥

+तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म ॥२॥

यदात्मना हस्तेन तदधीनं मुसलेऽपि कर्माद्युत्पद्यते।

यदा तेन मुसलं निमित्तकारणाभावे मनुष्ये नोति मुसले त्तदनुरूपं प्रयत्न गरीयसम् । यदा तदा हस्ताभसंयोगानुरूपं मुसलहस्तसंयोगादिरूपम्, यच्च न प्रयत्नवदात्मसंयोगं न वर्त्ते न मुसलस्य कर्मोऽसमवायिकारणम्, मुसलं समवायि-कारणं प्रयत्नवं निमित्तकारणं ॥ ॥

+अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेका

दकारणं हस्तसंयोगः ॥३॥

उदूखलाभिहतस्य मुषलस्याकस्माद् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह।

अत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः। यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्यैवाकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः॥ ३॥

+तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥४॥

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह।

मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते॥ ४॥

+अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥५॥

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह।

यथा मुषले उत्पतति मुषलमुखस्य लोहमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पतती मुषलस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारो जनितस्तत्स-

तं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुसलसंयोगादसमवायिकारणाद्दुः
प्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकार
णम्, अवशो हि हस्तो मुसलेन सहोत्पततीति भावः ॥५॥

+आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥६॥

ननु शरीरे शरीरावयवे वा कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदा
त्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुविधा
नैवोपचारबीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्त
यत् कर्म तत् हस्तमुसलसंयोगात्, चकाराच्च वेगमनुचय
हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचा
रो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवद्
मुसलादिहस्तसंयोगोयथायातुलस्यशरीरावयवकर्मेतिभावः।

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥७॥

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्ध
काभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अध संयोग
लिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धक
संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धक
काण्डादौ क्षिप्ते संस्कारः एव पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभा
गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विषादेरूर्ध्व
संस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धक
णामपि संयोगपदेन संग्रहः ॥७॥

नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥८॥

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरपि कस्यचि- दूर्ध्वं कस्यचित् तिर्यग्गमनं कथं भवेदित्यत आह ।

गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेरूर्ध्वं तिर्यक् च गमनं न- नोदनविशेषात् नोदनाभिघातात् तथाच फलपतनकाले संयोगमात्रस्य संस्काराभावे पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यगूर्ध्वं वा गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥९॥

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥१०॥

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् ऊर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारण- कः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्र- व्यस्य लोष्टादेरूर्ध्वं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरी- क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥११॥

उद्गमनाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्- तुल्यं बालकस्य क्रीडाकरचरणादिचालनं यत्तत्रातिदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव त- थापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतु- रित्यतिदेशार्थः ॥ ११ ॥

•तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥१२॥

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत्र न पुण्यपाप
तत्र दारककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पु
विस्फोटे वन्हिकृते जाते सति तस्याततायिनो वधानु
प्रयत्नेन हस्तादौ यत् कर्मजनितं तत्र पुण्यहेतुर्न वा
हेतुः यथाहुः ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" ॥१२॥

•यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥१३॥

इदानीं यत्न विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।
प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशामुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य
जीवतोऽचैतन्ये ऽपि वायुकृतं चलनं द्रष्टव्यमत ॥१४॥

+तृणे कर्मवायुसंयोगात् ॥१४॥

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह ।
तृणपदेन तृणगुल्मलता वतानादिकं सर्वमुपलक्षयति॥१४

•मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम्॥१५

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।
मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिशस्त म-

[illegible] तद् [illegible] तत्र [illegible] [illegible]-कारणम्, [illegible]-कारणम् [illegible] निमित्तकारणम् । [illegible] [illegible] निमित्तकारणम्, [illegible] [illegible] [illegible] ॥२५॥

*द्रव्याद्युगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥२६॥

ननु [illegible] कर्म नानात्वेति [illegible] निर्णयहेतुमाह ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संयोगान्तरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विभागस्तात् [illegible] [illegible] संयोग एव कर्मनाशक [illegible] संयोगचतुष्टयेन [illegible] पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिस्तत विभागः [illegible] पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे विशेष [illegible] [illegible] संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् ॥२६॥

तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामिव कर्म यो विशेषेण आशयेन भवति तददृष्टकारितम्, तेन भूकम्पे यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तस्यासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम् यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः ताभ्याञ्च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥२॥

+अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥३॥

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह।

अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकं, तत् संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

+द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥४॥

तेषामेव वृष्टिबिन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म अत आह।

क्षितौ पतितानामपां बिन्दूनां परस्परसंयोगेन महत्त्वावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्, समवायिकारणेषु ॥४॥

•नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥५॥

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनदर्शनं सम्भाव्यते तदेव तु सूत्रकार आह।

कारयतीतिशेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्य सूर्य्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वायुभिहताः सूर्य्यरश्मय एव आरोहयन्तीत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाड्यवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥५॥

•नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥६॥

ननु सूर्य्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्कन्दनात् वायुसंयुक्तरश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था आपः क्वथ्यमाना वायुप्रवर्द्धितरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, चकार इत्यर्थकस्तथा च उपमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्याः ॥६॥

+वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥७॥

ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वगमनम् अभितः, तत्र न नोदनाभिघातौ नवादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत आह ।

अभितः सर्व्वतः अभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानां अपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम् अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टादिनिमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म्म भवति येन कर्म्मणा आप ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥७॥

•अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥८॥

नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणमुक्तं तादृशानामेवाऽऽ-मूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादीनाञ्चाऽऽप्यत्वम् अविवादमिदम्, तत् कथं तेषां सङ्घातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैस्तैर्द्व्यणुकादिक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्ततश्च द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविभागात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्वंतां हिमकरकादीनां विलयमतश्चद्रवत्वत्तं जोऽनुप्रवेशोनिमित्तमाह

+तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम् ॥९॥

ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । .

तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशमन्तरेणप्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्निर्घातात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोऽविद्युद्रूपमनुविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भकाणामपां द्रव्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥८॥

+वैदिकञ्च ॥१०॥

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः. तथाहि "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सु-वर्णं" इत्यादि ॥१०॥

+अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ॥११॥

ननु विस्फूर्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह ।

विस्फूर्जथुरिति शेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवा-यिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयतः । कश्चित्तु वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाह-कवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणं, कर्मकारणाधिका-रेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेघाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अयमेव नोदनाभिघात-जनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥११॥

+पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्या-ख्यातम् ॥१२॥

भूकम्पं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगं कारणमुक्तं तथैवाकस्मि-कदिग्दाहहेतोस्तेजः आकस्मिकवृक्षादिक्षोभहेतोश्च प्रभञ्ज-नस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायि-

कारणम्, वायुतेजसी समवायिकारणम्, अदृष्टं [illegible]
रणमित्यर्थः, कर्म शब्दस्य [illegible] लोष्टादिकर्म [illegible]

+अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक्पवनमणू-

नां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥१३॥

अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह।
आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा [illegible]
तादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायि-
कारणम् आद्यमूर्ध्वज्वलनम् आद्यं तिर्य्यक्पवनमिति।
ज्वलनपवनकर्मणो येगासमवायिकारणकत्वमेव मनुभूति
दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् ॥१३॥

+हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् [illegible]

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमिति चेत्।
सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नादयपि द्रष्टव्यं
[illegible] पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञा-
नानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियसं-
[illegible] [illegible] सुखदुःखे न स्याताम् यदि मनसि -
कर्म न भवेत्, न भवेच्च यदि मे सुखं [illegible]
[illegible] । यद्यपि मन [illegible], [illegible]
[illegible] सुखदुःखे [illegible]
[illegible] ॥१४॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे।

[illegible] यदि [illegible] मनसः [illegible]

[illegible]

[illegible] भावः ॥१६॥

+अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः का-
र्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥१७॥

ननु प्राणस्य [illegible] कर्म यदि [illegible]

[illegible] संयोग[illegible] यत् कर्म [illegible] संयोगविभागजनकं कर्म [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एव मोक्ष इत्याह इति अनागतशरीरानुत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । कश्चिदयमवस्था प्रलयसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुनः प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तथाभवन्यायायोऽयं प्राक् स मोक्ष इत्यर्थः १८

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ॥१९

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कार्यं दृश्यते चलति छायेति प्रत्ययात् तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिघातो न वा गुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्कारस्तथा च निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नानुभूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याणीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत् स्पर्शवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्पर्शोऽनुभूयते, न चानुद्भूत एव स्पर्शः रूपोद्भवे स्पर्शोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यामयं नियमः तमस्तु दशमं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानधिकरणत्वात् नीलरूपस्य च गुरुत्वनान्तरीयकत्वात् रसगन्धनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशे शब्दमात्रविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति चेन्न चाक्षुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवदेतत् रूपमेव वा तमः स्यात् बाह्यालोकमपेक्षमाणेनैव चक्षुषा न गृह्येत २०

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥२०॥

तर्हि गतिप्रतीतिः किंनिबन्धनेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेशानुपलम्भादपरदेशे चोपलम्भात् योऽभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधर्म्याद् गतिभ्रमो

न तु वास्तवी तत्र गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां त
प्रतीतिः, उप्र तदुपपद्यावत्तेत्र: संसर्गाभावभ्रमः ॥ २० ॥

+दिक्कालावाकाशञ्च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रि

याणि ॥२१॥

एवं द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तम:प्रकरणं समाप्य कर्मशून्य
ताप्रकरणमाह।

चकारादात्मसंग्रहः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनाममू
र्त्तत्वं मूर्त्त्यनुविधानात् क्रियायाः ॥२१॥

+एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥२२॥

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह।

एतेनेति क्रियावद्वैधर्म्येणेत्यर्थः क्रियावद्वैधर्म्यममूर्त
गुणकर्मणोरपीति तेषपि निष्क्रियत्वेन व्याख्यातइत्यर्थः॥२

+निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः

ननु गुणकर्मणी यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य क
सम्बन्धः, संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्य
त्याह।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स
कर्मभ्यो निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे
कर्माधीनतेत्यर्थः ॥२३॥

+कारणन्त्वसमवायिनो गुणाः ॥२४॥

ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं नभवि

रदासूर्त्तत्वं कर्मोत्पत्तौ च समवायिकारणत्वं न हि सत्तादि कारणतादिति गुणकर्मादि कारणता सम्भवतीत्यत आह।

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि ईश्वर कर्मोत्पत्तौ तु, या असमवायिकारणता क्वचित् कर्मैव कर्मसमवायाद्यपेक्षया, स चोदनादिविशेषगुणेषु अतीन्द्रियत्वात् अन्ये क्वचित् कार्येष्वसमवायात् यथा रूपादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु ॥२४॥

गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥२५॥

ननु एवं कर्मोत्पत्तौ इदानीं कर्मोत्पत्तौ इत्यादितो निश्चयात् दिक्कालयोरपि कर्मासमवायिकारणत्वं स्यात् अत आह।

यथा गुणत्वादयो गुणा न कर्मासमवायिकारणममूर्त्त-त्वात् तथा दिगपि न कर्मासमवायिकारणममूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः, आधारता तु समवायिमात्रस्यैवापि, कुण्डे बदराणि, कुण्डे दधि, वने सिंहनाद इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥२५॥

कारणेन कालः ॥२६॥

एतदेवाभिप्रायेणाह।

निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति परिणेयानुषङ्गः कारणेनेति भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारमात्रं कर्मणः कालो न तु समवायीत्यर्थः ॥२६॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

षष्ठाध्याये प्रथमान्हिकम् ।

+बुद्धिपूर्वा वाक्प्रकृतिर्वेदे ॥१॥

संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः
धर्माधर्मौ च "स्वर्गकामो यजेत" "न कलञ्जं भक्षयेत्" इ
त्यादिविधिनिषेधसमकल्पनीयौ विधिनिषेधवाक्ययोः प्र
माण्ये सति स्यातां, तत्प्रामाण्यस्य
वक्तृगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते स्वतः प्रामाण्यस्य निषेधात्
थमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्प्रकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थ
ज्ञानपूर्वा वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्याप्त
दादिवाक्यरचनावत्, वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्स
मुदायिनां वाक्यानां कृतिः पक्षः, न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वे
नान्यथासिद्धिः "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादाविष्टसाधनता
कार्यतायां वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्, तेन स्वतन्त्रपुरुष
पूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरि
क्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थ
मानजन्यप्रमाविषयशब्दत्वम् ॥ १ ॥

+ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥२॥

इतश्चापि वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं त
त्स्वातन्त्र्यकर्तृबुद्धिमाक्षिपति यथा लोके अस्मत्पुत्रादीनां
अस्मदादिनामकरणम् ॥ २ ॥

बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥३॥

सूत्रान्तरमाह।

"स्वर्गकामो गां दद्यात्" इत्यादौ ददातिविधानं न-रोपितस्वत्वकत्यागरूपः ददातिरिति धातुनिर्देशो धात्वर्थे दानलक्षणपरइति ॥३॥

तथा प्रतिग्रहः ॥४॥

सूत्रान्तरमाह।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्र-हस्य स्वीकृत्य श्रुतिमुपलभ्यते तेन भूम्यादिप्रतिग्रहप्रति-पादिकाः श्रुतय प्रतिग्रहीतृ श्रेय साधनतायाः अन्यथा स्वर्गादिप्रतिग्रहप्रतिपादिका श्रुतय प्रतिग्रहीतुरनिष्टसा-धनतांबोधिकाः न वेदानिष्टसाधनतां बोधयेत् पुरुषबुद्धिनो-क्तौ प्रतिग्रहत्वेन ॥४॥

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥५॥

इदानीं "आत्मदैवतं सर्वमनुभवति" इति जैमिनीयं पक्षं प्रत्यादिशति।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मा-न्तरे यौ सुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरकारणत्वात् एवं च प्रत्या-सत्तिभ्यामपि धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखेन व्यधिकरणाभ्याम-न्यया येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत, ननु नायं नियमः पुत्रेष्टि-पितृयागादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रे च जातस्य यागादेः पि-

गति फलश्रवणात् पिता च फलाय: पुत्रेष्टे: पूर्वं श्रवणा
त्वात्. स च सर्गसाधितकस्य नैमित्तिकस्य
स्य पुत्रपितृगामितया मासामासिकस्यैवेति
तिविरोधात् पितृशब्दादि: पुत्रेष्टिजनितादेव फलस्य
णात् फलाभावस्य च गौरवपराहतत्वात्. यत्तु यद्यपि-
फलं हि, स्वर्गस्तु पितरोपि नैव श्रायात्य फलमामानि
कारणनिगमात् यथा श्राद्धामन्त्रं मृते पुत्रे पितृ
न स्यात्, न स्यादिति चेत्र मृते पितरि श्राद्धादपि यात्
फलं न स्यादिति तुल्यत्वात् नैव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातुः"
इत्यस्योत्सर्गत्वात् क्वचिद् बलवता बाधकेनापीयत्वात् म
च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्. तथा [illegible]
ष्ट इति चेत्र साहसम् तैरवानियमस्य निवारकत्वात् । यत्
सद्दानादौ स्वर्गमात्रमेव फलं तत्र यदुद्देशेन क्रियते त
तमपि फलं जनयतीति यत्तु, वृद्धं तत्रोत्सर्गे [illegible]
बाधकाभावसहितोत्सर्गस्य नियमत्वात् राजादीनामुप
साद्यनुष्ठानापत्ते परदारेव तत्तत्कर्मणां स्वगतफलमु
स्यानुष्ठानसम्भवात्. सम्यग्दृष्टस्यान्यमपरिपालनस्य
कायासिरूपे च फले नियम एव [illegible]
त्सर्गाभिधानात्, वृत्तिकारास्तु "शास्त्रदेशितम्" इत्यादि
यम एव पित्रादीनान्तु यत्फलं तच्छ्राद्धादौ भोजितानां ब्रा
ह्मणानामाशीर्मन्त्रानुभावात्. "कृतार्थास्ते पितरो भूयासु"
इति पितृयज्ञे पुत्रेष्टौ तु [illegible]
"तेजस्वी वर्चस्व्यन्नादस्ते पुत्रो भूयात्" इत्यादे:, लाङ्गलि

त्रपाठादिव भर्पदष्टस्य विषापहरणमित्याहुः ॥ ५ ॥

तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥६॥

अदुष्टानां यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानानां भोजनात् मातामहादीनाम् यत् फलं न तु दुष्टानां पापत्वेन निषिद्धानाम कुण्डगोलकप्रभृतीनामित्याह।

तदित्याशोर्दानफलं परामृशति दुष्टा ब्राह्मणाः पापाभिकारिणो यत्र श्राद्धे भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः श्राद्धफलमेव वा न भवति पितरोरित्यर्थः॥६

दुष्टं हिंसायाम् ॥७॥

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह।

हिंसायामिति निषिद्धकर्म्ममात्रोपलक्षणम्, तेन निषिद्धे कर्म्मणि प्रवृत्तं पुरुषं दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥८॥

न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य श्राद्धे निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावः किन्तु पापमपि भवतीत्याह।

तस्य निषिद्धे कर्म्मणि प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् एकपङ्क्तिभोजनसहशयनसहाध्ययनादिलक्षणात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तददुष्टे न विद्यते ॥९॥

तत् किमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह।

तत्पापमदुष्टे यथाशास्त्रं व्यवहरमाणे ब्राह्मणे श्राद्धे भोजिते न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥९॥

"शूद्रात् सप्तमे वैश्याद्दशमे क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंशये" इति, क्षुधापीडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त

दिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्यापहारः कार्यः, एवं दश दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य च क्षयात्, प्राणसंशये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं नदोषायेत्याहुः ॥१२

+तथा विरुद्धानां त्यागः ॥१३॥

न केवलं प्राणसंशये परस्वादाने न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशायामपहर्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां वधोऽपि कार्यो न तावता धर्महानिरधर्मोपादुर्भावो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो वधः कार्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

"कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्" इति ॥१३॥

+हीने परे त्यागः ॥१४॥

ननु का विशेषेण परस्य वधः, मित्याह ।

यदि स्वस्माद्धीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य शूद्रादेस्त्यागो वधः ॥१४॥

+समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥१५॥

समसधिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन एवौषधाभावादिना त्यागोऽवसादः कर्त्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारी न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो वध इत्यर्थः ॥१५॥

•पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥१०॥

ननु सत्पात्राप्रतिलम्भे यत्र श्राद्धदानादौ प्रथमं दुष्टा एव निमन्त्रिताः क्रमेण तु सत्पात्रप्रतिलम्भे किं विधेयमित्यत आह।

श्राद्धे प्रतिग्रहे वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्त्तमाना यदि लभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत् "न निमन्त्रितान् प्रत्याचक्षीत" इति तु सत्पात्रपरम्, निन्द्यांस्तु निमन्त्रितान् द्रविणदानादिना सन्तोषयेत् ॥१०॥

•समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥११॥

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न लभ्यन्ते श्राद्धदानादौ तत्राह।

समे स्वसदृशे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदुष्टे पात्रे श्राद्धदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामिवाशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः। निषिद्धानां परं त्यागो न त्वदुष्टानां समहीनानामपीति भावः ॥११॥

•एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥१२॥

श्राद्धे दानादौ च सम्प्रदानसाद्गुण्येन धर्मोत्पत्तिमभिधाय तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति।

यथोत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूम्यादिप्रतिग्रहे, समादपि, स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं प्रतिग्रहः। वृत्तिकारास्तु परस्वादानं चौर्यादिना परस्वग्रहणं व्याख्यातं तथाच श्रुतिः

शूद्रात् सप्तमे वैश्याद्दशमे क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राण-
गर्य" इति, क्षुधापीडितमात्मानं कुटुम्बं वा रक्षितुं सप्त
दिनान्याहारमप्राप्य शूद्रभक्ष्यापहारः कार्य्यः, एवं दश
दिनान्याहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्याहारमप्राप्य
क्षत्रियात्,प्राणसंशयेब्राह्मणात्भक्ष्यापहरणंनदोषायेत्याहुः॥१६

+तथा विरुद्धानां त्यागः ॥१३॥

न केवलं प्राणसंशये परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां
दशायामपहर्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां वधोपि कार्यो न ता-
ता धर्महानिरधर्मप्रादुर्भावो वेत्याह ।

तस्यां दशायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो वध·
ार्य्य इत्यर्थः । तदुक्तम्,

"कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्" इति ॥१३॥

+हीने परे त्यागः ॥१४॥

ननु वा विशेषेणैव परस्य वधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्माद्धीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
द्रादेस्त्यागो वधः ॥१४॥

+समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥१५॥

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन ए-
ावासादिना त्यागोऽप्रमादं कर्त्तव्य, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य
रक्षाप्रकारो न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदात्मस्यैव
ागो वध इत्यर्थः ॥१५॥

विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥१६॥

ननु किं स्वापेक्षया यदि विशिष्टो भवति विरोधी तदा तस्यापि वध एव कार्य्य इत्यत आह।

स्वापेक्षया विशिष्टे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि आत्मन एव त्यागो विधेयः प्राणसंशये मत्स्याद्यसमानविरो- मिश्रेपामुतनुद्वाम्नं नवमादित्यर्थं । इतिषाह्निकपरिसमाप्तौ।

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम्।

द्वितीयाह्निकम्।

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥१॥

तत्र पूर्वाह्निके वैदिकी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]

ष्ट प्रयोजन नोपलभ्यते तस्मादृष्ट प्रयोजनं कल्पनीयम्, तदाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय । यद्वा अभ्युदयायेति चतुर्थी प्रथमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः, अदृष्ट फलमपूर्वमेव तद् यदि यागजं तदाभ्युदय आत्ममात्राकारः यदि यागदानादिजं तदाभ्युदयः स्वर्गः, तथापि यथा दीव्यि पचतीत्यादिक्रिया सद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्यादिक्रिया च विलम्बभाविफला, तथा यजति ददाति ब्रह्मचर्य्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्यःफलिका न भवति तादृमस्य फलस्यानुपलब्धेः । न च धार्मिकतया ज्ञानाज्ञाभादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्मचर्यादि चरतां तत्फलानुद्देशात् तस्माच्चिरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तच्चाशुतरविनाशिन्याः क्रियाया न साक्षादित्यान्तरालिक क्रियाफलयो समानाधिकरणमपूर्वं पर्यवस्यति ॥१॥

+अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥२॥

अदृष्टफलानि कर्माणि परिगणयति ।

अदृष्टायेत्यदृष्टलक्षणाय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणाय फलाय वा एतेनादृष्टफलकत्वात्तस्मात् सकलकर्मोपसंग्रहः, तथाभिषेचनं स्नानं "गङ्गायां स्नायात्" इत्यादिविधिविधेयम्, उपवासः 'एकादशीमुपवसेत्' इत्यादिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनब्रह्मज्ञानादिसमार्थः, वानप्रस्थं वय-

परिणामि वर्ण प्रसिद्धानां यत् कर्म, यज्ञो राजसूयवाजपेयादि " दानं "गां दद्यात्" इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् "प्राचीनप्रवणे यजेत" "प्राङ्मुखोऽन्नादि भुञ्जीत" इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं श्राद्धादौ मघादि, मन्त्र आपोहिष्ठेत्यादिः काल "मासि मासि वोऽशनम्" "अमावास्यायामपराह्णे दद्यात्" "ग्रीष्मे पञ्चतपाः" "वसन्तेऽग्नीनादधीत" इत्यादिविधिविधेयः, नियमो वर्णाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानम्, तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, श्रद्धा स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमनुसन्धेयम् ॥२॥

+चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥३॥

एवं धर्मसाधनमभिधाय अधर्मसाधनमपि समुच्चिन्वन्नाह।

चतुर्णामाश्रमाणां समानं यद्धर्मसाधनं यत्तावत् पूर्वसूत्रे एवोक्तमिति शेषः। उपधा भावस्य अश्रद्धा दोषाः अनुपधाः श्रद्धा भावस्यादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि यथायथमूहनीयानि उपधापदेनाधर्मसाधनानि सर्वाण्युपगृहीतानि ॥ ३ ॥

+भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥४॥

उपधानुपधे लक्षणतो विवेचयन्नाह।

भावः इच्छा रागः प्रमादोऽश्रद्धामदमानासूयाप्रभृतयो भावदोषा उपधापदेनोच्यन्ते, यद्वा मनःप्रमादो विहितकर्मानुष्ठानाध्यवसाय इतिकर्त्तव्यतापरिच्छेदश्चानुपधा, तदेतयो- र्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

•यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि ।५॥

शुचशुचिनी चोपधानुपधे तत्र शुचशुचिनी विवेचयति ।

इष्ट श्रुत्या स्मृत्या च यदूपादित्रिविहितं यस्य द्रव्यस्य तस्य तत्र रूपम् "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" "श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ. प्रोक्षितं मन्त्रेणोदकसिक्तम्, अभ्युक्षितं विना मन्त्रमुदकसिक्तं चकारादागतो लब्धं तत्र "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्" इत्यादिनियमविधिबोधितम्" ॥ ५ ॥

+अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥६॥

अशुचिलक्षणमाह ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शममन्त्रप्रोक्षितमनभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यायागतम्, क्षत्रियवणिज्यागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्यर्थः॥६

•अर्थान्तरञ्च ॥७॥

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं न्यायार्जितञ्च यत्तच्चापि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च यत्तदप्यशुचीत्यर्थः ॥७॥

+अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद्विद्यते वार्थान्तरत्वाद्यमस्य॥८॥

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्य्यन्तरमाह ।

अयतस्य यमरहितस्यामंयतस्येति यावत् "हस्तौ पादौ प्रचाल्याचम्य वाग्यतो भञ्जीत भोज्यमाणः प्रयतोऽपि हिरा चामेत्" इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय, कुत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्, नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने भवत्येवाभ्युदयः कुत इत्यत आह अर्थान्तरत्वाद्यमस्य भोजनादर्थान्तरं यतो यमः, तथा च सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिस्तस्मिन् सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

+असति चाभावात् ॥ ९ ॥

ननु यममात्रमेव तत्त्वं तर्हि भोजनमतन्त्रमेवेत्यत आह।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति अभावादभ्युदयस्येतिशेष तथाच यमो भोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः। भोजनमित्युपलक्षणं यागदानस्नानहोमादीनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्मणां यमनियमौ सहकारिणौ ॥ ८ ॥

+सुखाद्रागः ॥१०॥

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सहकारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह।

स्रक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा संजायते चाण्डिकरण्‍कादिजन्मनो दुःखात् तत्र तत्साधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्.

रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्तकत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् "प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" इति ॥१०॥

+तन्मयत्वाच्च ॥११॥

अत्र सुखदुःखे एव यदि रागद्वेषौ जनयतः तदा तयोर्नाशे कथं तौ स्यातामत आह।

रागद्वेषौ भवत इति शेषः विषयाभ्याम् जनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमननभ्यासस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदष्टस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं "तन्मयत्वं तत्प्रकाशो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा" इति ॥११॥

+अदृष्टाच्च ॥१२॥

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति।

रागद्वेषाविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि कञ्चित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तज्जन्मानुभूतकामिनीमुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः अननुभूतभुजङ्गदंशदुःखानामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्यूह्यम्। न च प्राग्भवीयः संस्कार एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्टस्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥१२॥

+जातिविशेषाच्च ॥१३॥

सहकार्यन्तरमाह।

तथाहि मनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, तथापि तत्तज्जातिनि

प्यादकमदृष्टमेव तस्य कारणमस्तु जातिजन्मविशेषः एवं च गवतादीनामुत्करे रागः । तथा महिषजातीयानां तुरङ्गे द्वेषः, सारमेयाणां शृगाले,नकुलानांभुजङ्गमेइत्याद्यूह्यमाह॥

+इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥१४॥

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागद्वेषनिमित्तानि परिहराय सम्प्रति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम्। तावेतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः तथाच गौतमीय सूत्रम् "प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः" इति वागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हितमिति पुण्या, असत्यमप्रियमहितमिति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदयादिः, शारीरी प्रवृत्तिर्दानं परिचरणमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या चेति ॥१४॥

+तत्संयोगो विभागः ॥१५॥

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगो जन्मापूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इत्युच्यते। विभागस्तु शरीरमनो विभागो मरणलक्षणः तथाचायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः पश्चैव च प्रेत्यभावस्याजरामरीभाव इति वैदिकी संज्ञा ॥१५॥

+आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥१६॥

तदेतत् चिन्तामात्रम् अभ्यासरूपत्वमस्य यच्च पर्यव-
सानं तं मोक्षं निरूपयितुमाह ।

यथेच्च शरीरसंयोगविभाग आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो
भवतीत्यर्थः तत्रात्मकर्माणि तावत् श्रवण मनन योगाभ्यासो
निदिध्यासनमासन प्राणायाम शमदमसम्पत्ति. आत्मपरा-
मर्शात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरोपभोग्यपूर्वान्यूनधर्माधर्मपरिक्ष-
य तत्त्वज्ञानादुत्पन्नानादिहनिर्माणं तयोर्भोगेन प्रक्षयो राग-
द्वेषलक्षणदोषनाशादस्मादपि धर्माधर्मयोरनुत्पादात् प्रारब्ध-
नाशे शरीरापायाद् आत्यन्तिकोऽपवर्गस्तस्य षट्पदार्थतत्त्व-
ज्ञानमात्मसाक्षात्कारश्च ॥१६॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्।
समाप्तश्चायं षष्ठाध्यायः।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम्।

+उक्ता गुणाः ॥१॥

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया
भोगसाधनतया चोत्पत्ति प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्टस्या-
पि परस्परोपयोगित्वेन च धर्माधर्मौ परीक्ष्येदानीं गुणान् प-

रीचिचिषुर्स्तेषामुद्देशं लक्षणञ्च स्मारयन्नाह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणार्थे त्वयं तत्र रूपादयः सप्तदश क-ण्ठरवेणोक्ताः चशब्दसमुचिताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गु-णा उक्ताः, तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसमवायाभावाद्वाप्यजाति-मत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्य-जातिमत्त्वं वाकार्थासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा॥१॥

•पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वा-दनित्याश्च ॥२॥

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमा-ह्निके नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, पाक-जगुणपरीक्षा, सद्वाद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि, तत्र रूपादीनाञ्चतुर्णामनित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानामवयविनां रूपादयश्चत्वारो गु-णा अनित्याः । यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अ-नित्या एव, तथाहि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वा-रो गुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानां-मनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

•एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥३॥

रूपादीनामनित्यत्वे यथाश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नि-त्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपलभ्यमित्याह ।

रूपादीनामिव चतुर्णां नित्येष्वाश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् पठेमेति आश्रयानित्यत्वे नानित्यत्वाभिधानेनित्यर्थः । सूत्रकृतस्तु नित्येष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रश्लेषस्तथा च पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगनाश्या इति व्याचक्षुः ॥३॥

•अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥४॥

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विशिनष्टि ।

आप्यपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः, तैजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ, वायुपरमाणौ स्पर्शो नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्त्तमानानां रूपादीनामनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामिवेत्यतश्चकारेण गुणान्तराप्रादुर्भावो हेत्वन्तरं सूचितम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादुर्भावोऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संस्कारादिः, आप्यतैजसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि प्रादुर्भवेत्तदा तदारब्धेष्वपि द्व्यणुकादिक्रमेण घटाद्यवयविष्वपि पूर्वविजातीयं रूपाद्यनुभूयेत नहि शुक्लरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसोर्नैवा शीतोष्णस्पर्शविजातीयो स्पर्शः, एवं अनुष्णाशीतो वायुरित्यादिप्रतीतिस्तूपाधिनिबन्धनेति भावः ॥४॥

+अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥५॥

पूर्वं पृथिवीमात्रमाप्यनिर्देशनित्या द्व्यणुकादीनामाप्यादिष्वाह ।

घटाद्यवयविरूपादय आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरादित्ययमर्थः ॥ ५ ॥

+कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥६॥

ननु पृथिव्यामवयविरूपाणामपि रूपादयोऽग्निसंयोगादेवोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्रनाश्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः तथाच कपालरूपं कारणकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपासमवायिकारणम् एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव रूपत्वमुपधार्यतामिति चेन्न इन्द्रियपातमात्रेण रूपमिति प्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् अननुसंहितोपाधिरूपवत्प्रतीत्ययोगादिति उपाधिश्चात्र चक्षुस्तथातीन्द्रियं ग्राह्यत्वञ्च ग्रहणविषयत्वं तदप्यचाक्षुषं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्च चाक्षुषत्वात्, चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं रूपत्वम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति चेन्न चक्षुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी च जाती रूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेका एव नीलपीतादिव्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातयः एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न नीलतरनीलतमादिप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, धावल्यादिसम्बन्धाभावकृतस्तत्र तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं रक्तमुत्पन्नमिति प्रतीतेश्च, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकृतेति वाच्यं

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] परादौ च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] एव वा

पाकात् परमाणुषु चित्रं रूपं तथैव तदारब्धघटादौ चित्ररूपोपपत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित्र इति वाच्यं हरीतक्या नीरसत्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं गन्धोऽपि न चित्रः सौरभासौरभवदवयवद्वयस्यानारम्भकत्वात्, कर्कट्यादौ क्वचिदवयवे तैक्ष्ण्यं क्वचिन्माधुर्यं तथा च कतमो रसः कर्कट्यामिति चेन्माधुर्यमेव गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे तैक्ष्ण्याभावात् तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्षणक्षुभितरसनावर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कदाचिन्मुखमपि तिक्तायते, हरीतक्यामपि कथमियं न गतिरिति चेन्न तदवयवेषु कषायमाधुर्यलवणादिनानारसानुभवादित्यलं पल्लवेन । तत्र रूपं नयनसहकारि, नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तमसश्च कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावग्रह एव रूपस्य नयनसहकारित्वात् विषयालोकचक्षुषां त्रयाणामपि रूपाणि चाक्षुषप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसनेन्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजाति तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं सोऽयं जीवनपुष्टिबलारोग्यहेतुः रसनसहकारी, रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः । घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजातिमान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं द्रव्यचतुष्टयवृत्तिश्चायम्

छिनास्तावत्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण ब्युत्पाद्यमानाभिस्तानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यापकोऽवशीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिनिष्क्रियमोपो वा कथं न भवेत् तथावयविघेव पाक इति चेत् मैवं मूषयेव घटादौ निपतद्भवमरोवृ विभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्यनाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमापेयत्वात् न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सहन्ते । तथापि घटादयो न नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भवादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवयवावस्थानयोग्यस्य घटादेः भग्नेष्ववयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति प्रष्टव्याः, चविनष्ट एव घटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्स्यते इति तेषामुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्कोचविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिमतेन तत्परिमाणमेव नश्यतीति चेन्न परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदलनस्थले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तन्मते तन्नाशस्याप्यनुपपत्ते रिति दिक् । येषां मते द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च विभाग एकयैवावयवक्रियया जन्यते तेषां द्व्यणुकनाशमारभ्य नवमक्षणेद्व्यणुकान्तरे रक्तोत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि वह्निना नोदनात् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म्म ततो विभागस्ततोद्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशः नष्टे

क्षाद्युत्पत्तिर्ये त्वेकादश क्षणा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रिया-क्रियोपरमचिन्तनादेवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्व्यारम्भानुगुणा क्रिया चिन्त्यते तदा द्व्यणुकविभागमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरूहनीया विस्तरस्त्वेतत् कणादरहस्ये ॥ ६ ॥

+एकद्रव्यत्वात् ॥७॥

पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं साधयितुमाह।

पाकजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति विवक्षितं तदर्थं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगासमवायिकारणकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठाद्विगुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादिवच, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभागजशब्दे न व्यभिचारः वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च तेजोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनात् तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पक्षधर्मतावलात् सिध्यति ॥७॥

+अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥८॥

रूपरसगन्धस्पर्शानिरूपणे न व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वनिरूपणेन मध्यायाञ्चपितिपत्तिवाक्याद्दृष्टान्तमतिक्रम्य सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं परिमाणपरीक्षामारभमाण आह।

नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्यायमुपलक्षयति रूपलब्ध्यनुपलब्धी इति यथायोगमन्वयः

*तेन द्व्यणुकादिरवयवी द्रव्यत्वादि तत्र न * इति भावेन,
स्पर्शवत्त्वेऽनुद्भूतत्वादिति ज्ञायते तदेवं ज्ञातो नोन. अन्यत
इति प्रागुक्तघटादि यथा नीलं रूप विषयतया परिमा
णादि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्यन्तं परिमाणमुत्पादने
द्व्यणुकादि किन्तु द्व्यणुकसमवायि उपपन्न् परिमाणमपि का-
र्यं न हि महत्त्वाभावे द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्य-
प्रत्यक्षकारणत्वेन आवश्यकत्वतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निर्णीते यदि हि घटादिकमेव परिमाणं स्यात् तदा मह-
दादिशब्दप्रयोगे घटमात्रमानयेत् तथाच प्रयोगस्थितिर्निवृत्
स्यं तावत्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा
घट इति, मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं द्रव्यमात्रसमवेत-
कारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्व महत्त्वं मानव्यवहारो ह-
स्वदिव्यवहारो न तु घटपटादिव्यवहारः तच्च प-
रिमाणचतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं, तत्र परम-
महत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्त्तिनी परमाणुत्वपरमह्र
स्वत्वे परमाणुवर्त्तिनी चापरमाणुत्वापरमह्रस्वत्वे द्व्यणुक
वर्त्तिनी चापरिमाणाख्य मध्यावयविपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे,
एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणवन्ति, बिल्वामलका-
दावणुत्वव्यवहारः भक्तिदीक्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो
भाक्त, भक्तिश्च प्रकर्षभावाभाव., आमलके यः प्रकर्षभा-
वस्तस्याभाव: कुवले, बिल्वे य. प्रकर्षभावस्तस्याभाव आम-
लके, स च गौणमुख्योभयभागित्वाद् भक्तिपदवाच्य', दीर्घत्व-
ह्रस्वत्वे नित्ये न वर्त्तेते इत्येके, परिमाण एव ते न भवत

इत्यपरे, महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सु वर्तुलं त्रिकोणमानीयतामिति निर्धारणबलाद्दत्तुं(?)लत्वादीनामप्यारम्भे रिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

+कारणबहुत्वाच्च ॥९॥

इदानीं परिमाणकारणानि परिसङ्क्ष्टे ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति, परिमाणमुत्पद्यते इति सूत्रशेषः तत्र कारणबहुत्वं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपग्रहो नियामक, एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्राभावात् यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यामारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणोत्कर्षे तत्प्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं "द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा" इति। प्रचयश्चारम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति वचनात् ॥ ८ ॥

+अतो विपरीतमणु ॥१०॥

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति।

यत्र तन्त्वादिद्वारेण परिमाणाद्विपरीतं महत्परि-
माणमित्यर्थः । वैपरीत्यस्यानन्वयात् कारणवैपरीत्याच्च
कार्यं हि महत्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, अणुत्वं च
कारणगतद्वित्वसंख्यापेक्षाबुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, एवं
दीर्घत्वविपरीतं ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्. वैपरीत्यस्याभावादपि
पूर्ववत् ॥१०॥

**अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद् वि-
शेषाभावाच्च ॥११॥**

इदानीं कुवलयामलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।
इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन बिल्वापेक्षया कु-
वलयमणु कुवलयापेक्षयामलकं महत् आमलकापेक्षया बिल्वं
महदिति तावद्व्यवहारोऽस्ति. तत्र महदिति तेषु व्यवहारो
मुख्यः, कुत एवमत आह विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव
तरतमादिभावेन भावात्. अणुव्यवहारस्तु तेषु भाक्तः, कुत
एवमत आह विशेषाभावात् अणुत्वविशेषस्य तथाभावात्,
अणुत्वं हि कार्यं द्व्यणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणुवृत्ति,
कुवलयादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यावय-
वबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवलयाद्यवयवेषु भावात् सद्भावात्
विशेषाभावात् विशेषस्य अणुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधि-
करणद्वित्वस्य कुवलयाद्यवयवेष्वभावादसद्भावादित्यर्थः ॥११॥

एककालत्वात् ॥१२॥

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमणुत्वञ्च द्वयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरोधिनी नैकत्राश्रये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसद्भावान्महत्त्वप्रत्ययस्तत्र मुख्योऽणुत्वप्रत्यययोगी च भाक्तावित्यर्थः ॥१२॥

+दृष्टान्ताच्च ॥१३॥

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या महत्स्वेव कुवलामलकबिल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव पटबकस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥१३॥

+अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥१४॥

नन्वणु महत्परिमाणमितिव्यवहारबलान्महत्त्वे अपि परिमाणे महत्त्वमणुत्वेऽप्यणुत्वमस्तीति ज्ञायते तत् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः कथं वा गुणे गुणवृत्तित्वविरोधो नोपपद्यत इत्यत आह ।

यथा गुणकर्मणी नाणुत्वमहत्त्ववती तथाऽणुत्वमहत्त्वे अपि नाणुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च भाक्तो द्रष्टव्यः ॥१४॥

+कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः १५

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा महान् शब्दो द्वौ शब्दौ एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्मवन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं

महतीति व्यवहारः तथाचाणुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽणुत्वमहत्त्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥१५॥

+अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः १६

ननु महान्ति कर्माणि अणूनि कर्माणि महान्तो गुणाः अणवो गुणा इत्यादिव्यवहारादणुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः प्रसक्ता इत्यत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभयवन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति भावः ॥१६॥

+एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥१७॥

अणुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वोत्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्य्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेनापाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥१७॥

+अनित्येऽनित्यम् ॥१८॥

इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्त्तमानमाश्रयनाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे म-

त्वपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुग्रहोऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र तदा- श्रयस्य नाशावश्यकत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्व्यणुके नष्टे तदाश्रितस्य त्रसरेणोस्तदाश्रितस्य नूनं शर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्, सैवेयं दी- पकलिकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात्। प्रदीपप्रत्यभिज्ञादि- वदेव ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परमुत्पादविनाशशालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥१८॥

+नित्ये नित्यम् ॥१९॥

तत्किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं म- हदुदा(?)दिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह।

नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तद्विनं विनाशकाभावात् ॥१८॥

+नित्यं परिमण्डलम् ॥२०॥

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकमिदां संज्ञामाह।

परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यं तदुक्तम् "अन्यत्र पारिमा- ण्डल्यादिभ्य." इति ॥२०॥

+अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥२१॥

ननु कुवलामलकादिषु समिदिक्षुदर्भादिषु च व्यवह्रिय- माणमणुत्वं ह्रस्वत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमा- र्थिकयोस्तयोः किं प्रमाणमत आह।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवलामलकादावणुत्वा-

स च आकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति भाव
तस्य महत्त्वं मानिशयं नित्यञ्च परमाणुगुत्यवत् एवमाका
शादौ परमदीर्घत्वं परमाणुषु चपरमहस्वत्वमुहनीयम् ॥२२॥

तदभावादणु मनः ॥२३॥

ननु मनो विभु सर्वदा निस्पर्श द्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञाना
समवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवदिति आकाशात्मनोर्सा
हचर्येण मनोऽपि किं नोक्तमत आह।

तस्य विभुत्वस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसं
योगे ज्ञानयौगपद्यं स्यात् तथा च व्यासङ्गो न स्यात्, अनुमाने
तु मनो यावत् सिद्धं तावदाश्रयासिद्धे मनःसिद्धिदशायान्तु
धर्मिग्राहकमानबाधिते। ननु विभुत्वाभावादेव नाणुत्वं सि
ध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभुत्वाभावेनाव्यापकत्व
साधनात् तथा चैकदेहे मनस्तावदेक नानाकल्पने गौरवाप
त्तेः एकस्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवान्निःस्पर्शत्वेनानार
म्भकत्वाच्चेत्यादियुक्तेरणुत्वसिद्धेरिति भावः ॥२३॥

गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥२४॥

दिशः परममहत्त्वे युक्तिमाह।

गुणैः सकललोकोपवृत्तिपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्ययरू
पैः सकलमूर्त्तनिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापकत्वेन
व्याख्यातेत्यर्थः। परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ संयुक्तसंयोगभूय
स्त्वाल्पीयस्त्वविषयापेक्षाबुद्धेः कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्
नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहतत्वात्, कथं त

मात्रवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गात्सङ्ख्यार्थमन्यत्वपरीक्षाप्रकरणं विशेषगुणरहितविभुसयोगासमवायिकारणकेऽकरूतिगुणपरीक्षाप्रकरणं समवायपरीक्षाप्रकरणश्चेति तत्र सप्तत्वं कार्यसमवायाधीनं सङ्ख्यादीनामपि प्रत्यक्षत्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं सङ्ख्यां प्रत्यक्षं परीक्षितुमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणजन्या, तच्च विशेषणं न रूपादि, तदतिरेकेण जायमानत्वात्, न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्यूनानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्तापि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषणमतं युक्तम्, घटस्य रूपाभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्, स्वरूपभेदो द्वित्वादिकामत्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य चित्रतुरादिसाधारणे न व्यवस्थाद्वित्वाद्यनुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

+तथा पृथक्त्वम् ॥२॥

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अपोद्धारस्य व्यवहारस्यावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्त-

र्धिन्याचारः, अपरस्यावधिसंबन्धश्च व्यवहारो निर्द्धारणं न
रूपान्तरं, तच्च न रूपादि तस्य व्यभिचारादवधिनिरूप्य-
त्वाच्च, नान्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगस्मद-
दीनामिति निर्द्धारणमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्,
न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र
पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः, इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवती-
ति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववाचकं पृथक्त्वम्
घटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति वि-
शिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्विशिष्टमेव पृथक्त्वमिति चेन्न
विशेष्यस्य दण्डविशिष्टदशायां भेदात् पृथगयं भेद इत्यपि प्रती-
त्यापत्तेः एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथ-
क्त्वव्यवहारापत्तेः, अत एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते
घटे श्यामाद् घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधि-
धर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामान्तरे रक्तादशायाम-
पि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावधिनिरूप्यत्वात्
जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सत्तावद्वृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे
द्रव्यत्वमान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥२॥

+एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणु-
त्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥३॥

नन्वेकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक्त्वमिति व्यवहारादेक-
त्वेऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वं तत्र तथापीत्यत आह ।
यथाऽणुत्वमहत्त्वे ह्यणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारश्च भा-

[illegible] नैकत्वैकपृथक्त्वाभ्यां [illegible]
[illegible] । "कर्माणि कर्माणि" "गुणे गुणाः" [illegible]
[illegible] गुणवत्त्वं पृथक्त्वाभ्यां नैकत्वाद्यनारम्भकत्वा
[illegible] यथा कर्माणि न कर्मारम्भकाणि गुणाश्च न गुणार
[illegible] न तथा इत्यर्थः ॥३॥

+निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न वि

द्यते ॥४॥

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एकत्वव्यवहारः [illegible]
विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेकत्वं न गुणादिष्वित्यत आह ।

सर्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यात्
कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यास्तेषां भा
वो निःसङ्ख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानि, च
ख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते न वा कर्म
गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधित
सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमिति भावः ॥४॥

+भ्रान्तं तत् ॥५॥

तर्हि कथमेकं रूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।
गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे
ज्ञानमिति शेषः आक्षिप्तपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः [illegible]
पाधिः एव च भक्तिः न च तदेकत्वमुक्तानन्तरत्वात् ॥५॥

•एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥६॥

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु [illegible]

भावात्. विशेषस्येतस्य आह।

यदि पारमार्थिकोऽवयवी कश्चिदभ्युपगम्यते तदा स प्र
योगोऽपि स्यात् तत्पूर्वकत्वात्, स वा प्रत्यक्षः स्यात् प्र
त्यक्षपूर्वकत्वादवयवस्य, तथा च कार्योत्पत्ति कारणमप्यनुप
लब्धिरोधात् अन्यथाऽध्यात्, कार्यत्वादिति भाव ॥६॥

+कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥७॥

कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एवैक-
त्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्वस्मादेव स्वं पृथगिति प्रत्य-
यति, न हि पटे पाट्यमाने प्रत्येकं तन्तुसामान्याद्भिन्नः
पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भिन्नतयो-
पलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्या-
नुपलम्भात् घटोऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं "नान्योऽव-
यव्यवयवेभ्य" इति तदिदं साङ्ख्यीय मतं प्रसङ्गाद्विरोधिचिकी-
र्षुराह।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह ए-
कत्वाभावादभेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं
तन्तव. पट इति बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथःकणिकायामा-
प इति प्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दाराः इति प्रयोगा
दिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः. पाथ.परमाणौ तु
तद्गतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके शब्दस्वाभाव्यमिदमप-

ध्यनुयोज्यमित्यर्थः न च रूपाद्याकाराव्यवस्थितास्तन्तवः पृथक्-
पृथक्त्वं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमीश-
ते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमप्येकपृथक्त्वाश्रयः परस्परा-
धिकत्वप्रतीतेः कुत इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात् एकपृथ-
क्त्ववैधर्म्यं तदभावात् कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात्
तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः
सार्वलौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदो-
पलम्भ, अत्यन्तसारूप्यात् क्वचिच्छिन्नपटादौ भेदोपलम्भेऽपि
सङ्ख्यापरिमाणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

+एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥८॥

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह।

अनित्ययोः सङ्ख्यापृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्व्या-
ख्यातं तदनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्येषां स-
ङ्ख्यापृथक्त्वानामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरू-
पस्पर्शयोः कारणगुणपूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्य-
योरिति भावः। अथानेकद्रव्या द्वित्वादिका परार्द्धान्ता।
इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च तत्समानाधिकरणञ्च द्वि-
पृथक्त्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्यन्तम्। तदयं द्वित्वाद्युत्पादविना-
शक्रमः। समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययोश्चक्षुःस-
न्निकर्षे सति तद्विष्ठैकत्वसङ्ख्ययोर्यत्सामान्यमेकत्वत्वं तयोर्नि-
र्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबु-
द्धिस्तया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य य-
त्सामान्यं द्वित्वत्वं [illegible]

द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिर्यदा भवति, त-
दपेक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः द्वे द्रव्ये
इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्व-
विशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्पद्यमानद्वि-
त्वाधारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्ततः एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
एकत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबु-
द्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तत्सामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सा-
मान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं
ततः संस्कार इतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्ष-
णाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितो
विनाशः द्वित्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः, द्वित्वसा-
मान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वि-
त्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञाना-
देति । सर्व्वैकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते
तत्सामग्रीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽ-
स्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाच्च तदपेक्षस्य
एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्व्वक्षण एव
द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुपपत्तिरिति
चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यामभिकृताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्य-
विशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन तथा कल्पनात्, तत्
तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोष-
स्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्व्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य स-
म्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्कारजनकत्वात् न हि

केवलो गुणः क्वापि स्मर्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणप्रत्य-
यात्. ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे
विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्त्तमानाश्रयाभावे
विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथादर्शनादिति
चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रह-
विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेष्ये-
न्द्रियसन्निकर्षोऽपि मृग्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पू-
र्वक्षणवर्त्तिन एव सविकल्पस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्. वि-
शेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञानजनक-
ज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञा-
नविषयत्वमपि । उपलक्षणस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति
चेन्नाप्रत्याय्यव्यावृत्तिमात्राधिकरणस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वा-
त् उपलक्षणस्य तदनधिकरणम्. एवं यदा देवदत्तगृहे काक-
स्तदा तदा काको विशेषणं, यदा तु उपरिभ्रमन् पतन् तदो-
पलक्षणम्. एवं सति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशे-
षणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तथापि रसो वर्त्तते इति
चेन्न विशिष्टवर्त्ति विशेषणवत्तित्वानावश्यकत्वात् नहि विशे-
षं विशिष्टमित्यर्थं तावत्. द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो
नास्ति कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न एतद्ग्राहकत्वेन वैशि-
ष्ट्यपदार्थत्वात्. तद्वानस्तु तथापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्य-
लं । एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् त्रित्वाद्युत्पत्तिविनाशावप्यू-
ह्यौ । द्विपृथक्त्वादिविभागनाशनम्, पाकजनाशविरोधि-
कालाभावे गुणस्य सर्वाविनाशित्वात् ...

सामान्यादृष्टनाशनाश्यत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसमकालमेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद् यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धौ संयोगनाशगुणोत्पत्तौ द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्य्यकारणसमानभावाभावात् यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्यौगपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः तद्यथा अवयवकर्मापेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्ती संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः, प्रत्येकं सामर्थ्यग्रहात्. इयञ्च प्रक्रिया आचार्य्यैर्व्युत्पादकपक्षे परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः । ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामग्रीसाम्ये कथं कार्य्यवैलक्षण्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, अनवस्थाकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तत्कार्य्यमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ताया अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धिविशेषेषु च तादृशविशेषस्यानुपलम्भबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेष इति चेदेवं सति द्वित्वारम्भकयाऽपि सामग्र्या कदाचित् त्रित्वं जन्यतेत्यनियमप्रसङ्गः । अत्रोच्यते प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तुल्यया सामग्र्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्य्य

प्रति कारणत्वावधारणात् यदा गुरुणापेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्व-
मङ्कितया त्रित्वमिति मेयम्, शतं पिपीलिकानां सप्त इत
त्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथाच
गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापे-
क्षाबुद्ध्यभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसङ्ख्येति
श्रीधराचार्याः । एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो
न स्यात् न स्याच्च महती महत्तरा सेनेति नैवमित्युदयना-
चार्याः । अत्रैवमालोचनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यैव
बहुत्वम्, तद्भिन्नं वा सङ्ख्यान्तरम्, नाद्यः सेनावनादावपि
शतसहस्रादिसङ्ख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादिवि
लक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनियतैकत्वानाल
म्बनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यैव बहुत्वं शतादिव्यक्ति
स्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु ब्रूमः त्रित्वा
दिसमानाधिकरणं सङ्ख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिजनकापे-
क्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहवस्ता-
वत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति,
यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकस्मिन्नेवाधिकरणे त्रित्वादि
बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानयामी-
ति प्रश्ने बहवस्तावदानीयन्तां किं विशेषजिज्ञासयेति, एव-
ञ्च द्वित्वसङ्कलितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्वसङ्कलितापेक्षाबुद्ध्या च-
तुष्ट्वमेवमुत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्व-
सङ्ख्याविशिष्टत्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्र-
मुत्पद्यते न तु सङ्ख्यान्तरं संशयस्तु शतकोटिकोऽपि भवत्ये-

इति। समानाधिकरणञ्च पृथक्त्वानि यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि। ननु द्वित्वं स्वाश्रयसमानाधिकरणैक-पृथक्त्वैर्न सहावस्थानविरोधि किं द्विपृथक्त्वादिकमिति चेन्न घ-टात् पटमादौ पृथगिति द्विपृथक्त्वाभ्यामवधिकत्वापत्तेः; एकं चपूषणं च न पृथगिति वैयर्थ्यात्, न चैवं द्विपृथ-क्त्वापत्तिः. द्वित्वसमानाधिकरणपृथक्त्वाभ्यां परस्पराभ्यामेव तदुपपत्तेः: यथा पृथक्त्वं परस्परावधिकत्वविरोधस्तथा न पदत्व. द्वावि-मौ परावित्ति द्वाविमौ नीलाविति वदुपपत्तेः समानदेशस्य-यो. + द्वयुक्तसंयोगभूतकमभ्याऽपि दिक्पिण्डसंयोगस्यासम-वायिकारणस्य भेदेऽपि विभक्ताश्रयत्वनियमबलात्, विजितयो-रेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा विभिन्न-*योरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात्* द्रव्यानिरीक्षक कार्यं प्रत्येकयो संयोगाभ्यां कार्यं कार्य-समवायवत्त्वात्माभ्यामारम्भकत्वादर्शनात् कारणैकार्थस-त्वाभावात् तु ववयवस्तुतुसंयोगात् एवं पटतद्योः संयोगमार-भन्त एवेति दिक्। द्वित्वादिविनाशवद् द्विपृथक्त्वादिविना-शोऽप्यूहनीय.॥ ८॥

•अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च सं-योगः ॥९॥

प्रकरणान्तरमारभते।

संयोगं संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाणं कार्याणि च, अ-वयवसंयोगेषु द्रव्यमभिनिर्वर्त्तन्ते पाकजा रूपादय. समवाये च-

विभागविशेषः भेर्य्याकाशसंयोगः शब्द इत्याद्युक्तम् । स चा-
त्रिविधोऽप्यनित्य एव संयोगः सम्बद्धप्रविभागयोर्निराभात् प्रा-
प्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स चान्यतरकर्मजः। क्रियावता
श्येनेन निष्क्रियस्य स्थाणोस्तदभिमुखक्रियारहितस्य संक्रि-
यस्यापि धावतः, यथा धावता पुरुषान्तरेण पुरुषसंयोगः,
उभयकर्मजः मेषयोर्मल्लयोर्वा प्रत्येकं गृहीतसामर्थ्याभ्या-
माभ्यामेव तज्जननात्. तृतीयस्त्वजनितकर्मसंयोगादन्यतरसं-
योगः, स चैकस्मादपि भवति यथा तन्तुवीरणसंयोगात् पट-
वीरणसंयोगः क्वचिद्द्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा
द्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वित-
न्तुकपटस्याकाशेन संयोगः, क्वचिच्च बहुभिरपि संयोगैरेक
संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य दशसंयोगा
एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसंयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरे-
कस्मादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयमुत्पद्यते
यथा पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे
जाते पार्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, आप्ये चप-
रमाणावाप्यपरमाण्वन्तरेण, द्व्यणुकद्वयारम्भकसंयोगद्वयमु-
त्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्व्यणुकद्वयं
युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः संयो-
ग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यद्व्यणुकेनैकः संयोग
आप्यपरमाणुना पार्थिवद्व्यणुकेनापरः संयोगो द्व्यणुकयोरु-
त्पत्तिसमकालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगात् का-
र्य्याकार्य्यसंयोगयोरवश्यं जननात्. सूत्रे विभूनामन्यतरक-

द्वैत एव, विभुनोस्तु न संयोगः कारणाभावात् कर्म्म नास्-
त्र नास्ति न च कारणं नित्यं कारणाकारणसंयोगात् कार्य्या
कार्यसंयोगोऽपि नास्ति नित्यस्तु संयोगो नाभ्युपेतः यथा
सिद्धिश्चास्य यावत् संयोगवत् नित्यत्वे सद्भावात् ए-
तद्व्यति विभागाप्रसङ्गश्च स्यात् न चेद् यत्तु संयोगवि
भागयोर्विरोधिनोरेकस्मिन्नवस्थानानुपपत्तेः । किञ्च
संयोगं प्रति प्रयोजिका युतसिद्धिः न च विभुनोस्तत्सम्भव
सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं
वा, विभागस्तु संयोगस्य समानाधिकरणाद्विभागादाश्रय
नाशाद्वा क्वचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो-
रवयवे यो कर्म्म जायते तेनावयवान्तरविभागः क्रियते विभा-
गादारम्भकसंयोगनाशस्ततस्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् सं-
योगनाशो यत्र तन्तुद्वयं चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति,
केचित्तु तन्त्ववयवकर्म्मणा यदा तन्त्वारम्भकसंयोगनाश
इति तदा तदनन्तरं कर्म्मचिन्तनात् आश्रयनाशविभागा-
भ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तस्मात्तदपि स-
मवायिकारणनाशादपि विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य
कार्य्यसमकालत्वावस्थायित्वनियमात् न चायं संयोगो द्रव्यारम्भे
निरपेक्षो गुणकर्म्मारम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगी तद्देशावच्छेदेन गगनाभावप्रदर्शनेनापि वर्त्त-
ते व्यापकतरो वर्त्तमान कपिसंयोगः, व्याप्यतरो कपि-
संयोग इत्यनुभवात् यदवच्छेदेनावच्छिन्नोऽयमिति परमाणु-
वृत्तिरयमेव तथा च सोपलब्धेः न विभूनामप्युपाधिभेदं प्रति
प्रदेशभेदवत्त्वेन वर्त्तमानत्वं संयोगस्याप्युक्तमिति तद-

माणुनिष्ठस्यापि संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाः विभागीया [illegible]

+एतेन विभागो व्याख्यातः ॥१०॥

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभा-
गजश्च, श्येनकर्मणा स्थाणुश्येनविभागः, संयुक्तयोर्मल्लयो-
र्मेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभयविभागः, स चायं कर्मोत्पन्न[illegible]
यद्विलक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयो-
गविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति, विभागे जननीये [illegible]
स्य, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशापेक्षणीय [illegible]
[illegible] नोत्पन्नस्य [illegible] भूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो [illegible]
रपेक्षत्वात्, विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रवि-
भागजः कारणाकारणविभागजश्च कारणाकारणविभागजः
[illegible] कार्याविभागभेदाच्च, तत्र कारणमात्रविभागात् कार-
णविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाश-
[illegible], कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो यथा
[illegible] शरीराकाशविभाग [illegible]
[illegible] विभाग [illegible] संयोगनाश एव विभाग [illegible]
[illegible] संयोगनाशोऽस्त्वभाव [illegible] गुणकर्म [illegible]
[illegible] द्रव्ययोः संयोग [illegible]
[illegible]
[illegible] विभाग [illegible]
[illegible] गुणकर्म [illegible]
[illegible] विभाग [illegible]

ऽविनाशी विभाग इति चेत् एकदृश्य योगिनामिव सहे सं-
योगि तद्ध्वंसप्रसङ्गात्, न योगिनोर्विभागयोरिति चेत्
एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डमातकयोः सं-
योगदशायामपि विभागप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत् संयोगनाशस्त-
ति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावद्यभावा-
त्, तस्मादस्ति विभागोऽन्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्त-
राभावः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुणान्तरेण सत्याश्रये
गुणनाशानुपपत्तेः कर्मैव संयोगनाशकमस्त्वादिति चेन्न विरो-
धिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यथाङ्गुलीहस्तभुजशरी-
राणां स्वस्वकर्मणा तत्संयोगस्तथाङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन
कर्मणाङ्गुलीतरुसंयोगनाशप्रसङ्गेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीर-
तरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गु-
लीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयो-
गनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगना-
शापत्तेः, तस्मात्तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागे-
न हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युप-
गमात् व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु
न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव व्यधिकरणक-
र्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति सर्वत्र यदुक्तं तदपि न युक्तं
विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् बा-
धकमन्तरेण तत्परित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभा-
गकार्य्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवायिकारणत्वं स्वयामहे न
हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चो-

परिकल्प्यमाने यः शब्दो जायते तत्र दन्ताकाशविभागादन्यद
समवायिकारणं पश्यामः न च दवदहनदह्यमानकुटदेह
चीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं पश्यामः, कारण
कारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागमनुमन्यामहे, कथमन्यथा
हस्तकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगहस्ततरुसंयोगमुततरुसंयोग
शरीरतरुसंयोगानामङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मणाऽङ्गुलीतरुविभा
गे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादी
नाशः, तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशि
केत्युक्तत्वात्, कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणवि
भागे न संप्रत्ययः यतो वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तर
विभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननसम्भवात् यावद्भिः स
तद्दलं संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात्
न चाङ्गुल्यामुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादि
देशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा
दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्य
न्ते, द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं क
र्मारभतां नाम, कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमा
रभते न तु द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यार
म्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति
ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्या
नुमापकत्वात्, ननु कर्मणि वैचित्र्यमावश्यकं तथाप्येकं कर्म द्र
व्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्क-
मलकुड्मलादावपरन्तु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरो-

[illegible] विभागनाशः ॥ १० ॥

+संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥११॥

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसङ्गनिवारणार्थमाह।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती यथा संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ ॥११॥

•कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥१२॥

[illegible] ॥१२॥

अयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोग-विभागौ न विद्येते ॥१३॥

[illegible] ॥१३॥

गुणत्वात् ॥१४॥

[illegible] सम्बन्धं [illegible] पूर्ववच्च ।

[illegible], तदाह गुणस्य शब्दस्य गुणेन संयोगः कथं स्यात् यदि न घटादिनेत्यर्थः ॥१४॥

गुणोऽपि विभाव्यते ॥१५॥

किञ्च विषयोऽपि कश्चित् परमाद्दिश्यमानस्तेन संयोगो न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादि शब्दस्य विषयो न तु तेन समं संयोग. सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्भव इत्यर्थः ॥१५॥

निष्क्रियत्वात् ॥१६॥

किञ्च कस्यचिदाकाशादिद्रव्यस्य नान्यतरकर्मज संयोगो नोभयकर्मज. शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

[illegible] ॥१७॥

[illegible]

[illegible] ॥१७॥

+शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥१८॥

कुत इत्यत आह।

शब्दार्थयोः संयोगं शक्ति [illegible]

[illegible] ॥१८॥

+संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेष [illegible]

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न [illegible]

त आह।

दण्डी पुरुषः हस्ती कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः [illegible]
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् [illegible]
[illegible] प्रत्ययः, हस्तः समवायितया [illegible]
[illegible] विशेषादिति विशेष एव हस्तादौ [illegible]
विशेषणत्वं न तु [illegible] तन्मात्र एव [illegible]
विशेषणाधीन प्रत्ययो भवति, एवं घटा [illegible]
प्रत्ययो न भवति, तथा च शब्दार्थयोर्न संयोगो [illegible]
[illegible] इति भाव. ॥१९॥

+सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥२०॥

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोस्तर्हि केन सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह।

सामयिक इति समयः ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रतिपादयति तथा च शब्दार्थयोरीश्वरेच्छैव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः, यथा नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्ति, स च समयः क्वचिद्व्यवहाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुग्रीवादिमदानयनप्रवृत्तिं तावदनुमिनोति तटस्थो बालः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मत्प्रवृत्तिवत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावित्वात्, एतद्ज्ञानविषयोऽयं कम्बुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया बालस्य घटपदादावर्थे व्युत्पत्तिः क्वचिच्च साक्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं कम्बुग्रीवादिमानर्थो घटपदवाच्य इति क्वचिदुपमानात् यथा, गोसदृशो गवयः, यथा मुद्गसदृशी मुद्गपर्णी, यथा माषसदृशी माषपर्णीत्यादि क्वचित् [illegible] क्वचिन्निन्दाध्याहारादपि वाक्यात् यथा धिक् कारागारनिवासिनो दीर्घपीनकठोरकण्टकाचितमपसर्पं पवनामिति निन्दया क्रमेलकानन्तरं तादृशपिण्डमुपलभ्यायमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः, क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा इह सहकारतरौ मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं म

वलयममौ मधुकरपदवाच्यः प्रभिन्नकमलोदरे मधुपानवर्त्त्
त्वात्, यथा वा सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति । अत्र
नुमान वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामान धिकरण्यमर्थ
दृष्युत्पादक', उपमानविशेष एव वा, मधुपानकर्त्तृत्व म
सरादिव्यक्त्यन्तरवाधर्म्य व्योपनयात् । समयश्च जातिमात्र
व्यक्तेराक्षेप एवोपस्थितिरिति तौतातिकाः । जातौ श
शेभयशक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे अज्ञातो
जिकेति प्रभाकराः । समग्रः शक्तिरेव व्यक्त्याकृतिजातयः
दार्थां इति वृद्धाः । गवादिपदानामियं गतिः, गुणकर्म
धानपदानान्तु जातिव्यक्त्योरर्थत्वमितियुक्तिमुपदिशन्

+एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्र

कृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥२३॥

यदानीमुद्देशक्रमप्राप्तं परत्वापरत्व परत्वापरत्वयोरनु
[illegible] यथा गिरशुद्धिर्वै यथार्थे संयोगार्थञ्च [illegible]

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देश, उत्पद्यत इति [illegible]
यदा परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेष, [illegible]
का दिक् ययोस्तावेकदिक्कौ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्मिन् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वमपर-
स्मिन् संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वञ्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते,
असमवायिकारणमुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति विषयेण
विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धेर्निमित्तकारण-
त्वमुक्तम्, एकदिगवस्थितयोरिव परत्वापरत्वे उत्पद्येते इति न
सर्वोत्पत्तिः, एकस्यैव द्रष्टुरपेक्षाबुद्धि समुत्पद्यते इति न स-
र्वोत्पत्तिः अपेक्षाबुद्धिनियमात्र सर्वदोत्पत्तिः. कारणश-
क्तेरल्पत्वयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च परस्पराश्रयत्वम्. अन्यथा हि
नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां हि द्वयोर
नुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेणेति. एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वा-
परत्वे अभिप्रेत्य सर्वैककालाभ्यामिति एकौ वर्त्तमान का-
लौ ययोः स्थविरपिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककाला-
भ्यामित्यर्थः, कनिष्ठयोरल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं,
विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि
विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति तेन युवस्थविरपिण्डौ
समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अ-
ल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
परिस्पन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च
परत्वापरत्वे अनियतदिग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते तथ
दैशिकपरत्वापरत्वयोः सप्तधा विनाशः, उदाहरणं तु
द्वयोरन्यतरस्योभयोश्च, यथा, अपेक्षाबुद्धिविनाशात्, संयोग-
नाशादिकारणस्य नाशात् [illegible] च [illegible]

नाशात्, निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तसम-
वायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाशस-
मवायिकारणनाशेभ्यः। तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत् परत्वो-
त्पत्तिः परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशा-
त् परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानकाले परत्वनाशः। द्वित्वनाशवदे-
तत् सूचनीयम्। असमवायिकारणनाशादपि तद् यथा यदै-
वापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वो-
त्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा परत्वसामान्यज्ञानं
तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिवि-
नाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्ना-
शः न चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वान्न तन्निमि-
त्तम्, नन्वसमवायिकारणनाशादपि गुणनाशे आत्ममनःसं-
योगनाशादपि संस्कारादृष्टादीनां विनाशे सत्त्व [illegible]
दिति चेन्न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्यापनात् परत्वाधारस्य
स्य गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी न च त-
दा नाशकान्तरस्योत्पत्त्यनुपपत्त्या संयोगनाश एव ना-
शकः कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्मृतिसुखादेर्विना-
पि दर्शनाय तथाऽकल्पना, उपलक्षणञ्चैतत् अवयवद्रव्य-
संयोगनाशादपि परत्वापरत्वे विनश्यतः गुणिनाशे स्वद-
त्, असमवायिकारणनाशादपि कश्चित् परत्वनाशः तथाहि
यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्मणाऽवयवान्तराद्विभा-
गस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः
सोत्पत्तिः, ततश्च संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वं

सामान्यज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामा-
न्यनाशात्, तदाश्रययौगपद्यापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश
इति, क्वचिद् द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा
पिण्डावयवे कर्मापेक्षाबुद्ध्योरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः प-
रत्वोत्पत्ति तत आरम्भकसंयोगनाशसामान्यज्ञाने ततो द्र-
व्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः, क्वचिद् द्रव्यस्य संयो-
गस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा द्रव्यावयववि-
भागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योरुत्पादस्तदनन्तरमवयवसंयो-
गनाशदिक् पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्-
पिण्डसंयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पि-
ण्डसंयोगनाशाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश
इति, क्वचित् संयोगनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः त-
द्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी सामान्यज्ञानविभागौ अपे-
क्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः परत्वनाशः, क्वचित्
समवायिसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपि-
ण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वसा-
मान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरम-
पेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्प-
न्नेभ्य परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः, कालकृतयोस्तु
परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणनाशाद्योऽसौ नाशो नास्ति दै-
शिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविप्रकर्षनाशो यथा
न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशापेक्षाबु-
द्धिनाशात् द्वाभ्यां चेति त्रयः पक्षाः पूर्ववदूहनीयाः ॥२१॥

•कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥२२॥

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्यास्य परत्वापरत्वे परत्व समवायिकारणक स्पर्शयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालपदयो गय लक्षणयोत्व', अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामिव परत्वापरत्वे उत्पद्येते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोर्द्द्रुत्पादककालसयोगावयौ लक्षणया ॥२२॥

+परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्व महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥२३॥

+कर्मभिः कर्माणि ॥२४॥

+गुणैर्गुणाः ॥२५॥

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याख्यातत्वानि नेह व्याख्यायन्ते। २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

+इहेदमिति यतः कार्य्यकारणयोः स समवायः ।२६॥

परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वमुक्तं ज्ञानसुखादीनामात्मसमवेतत्व तत्र समवाय एव च वृत्ति नियामिका

सामान्यस्य गुणे इहे शक्तसमासाया अपि सद्भावात् समवाय-परीक्षामाह ।

कार्यकारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि दृष्टत्वात् उक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे "अयुतसिद्धानामा-धार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः" इति, असम्बद्धयोरविद्यमानत्वादयुतसिद्धि, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना न विना सम्बन्धमुत्प-त्तुमर्हतीति तेनानुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्ध, न चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्य-न्तत्वाभावाच्च सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणत-येयोर्न यत्वात् अमत्यमत्वादिकत्वादित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत् समवायस्तदा द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिसमवाय-स्य द्रव्ये सद्भावात्, नैवम्, आधाराधेय नियमादेवासङ्करात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनाम-पि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतेः द्रव्ये एव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वं तत्त्वन्यथे-त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदध्नोः संयोगा-विशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियम-स्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्ये च द्रव्यत्ववत् कर्मत्वाद्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

"संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्" ।

इति, तत्राधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, नहि भवति द्रव्यं कर्मेति, न वा भवति पटे तन्तव इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, न चाय नित्यत्व कारणकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः तदनुरुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव समवायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थापातात्, न द्वितीयः, न हि स एव समवायः स्वं नैव समवायं सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तु पटसमवाय पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्ध समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थापातात्, तर्हीति पटरूपमित्यपीहप्रत्ययः स्वरूपसम्बन्धं नैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तदातिरिक्तसम्बन्धे बाधकाभावात्, तर्हीह भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्बन्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरेकसम्बन्धितयोः सामान्यत्वापत्तेः प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च समवेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेः न च भावत्वं तत्र तन्त्रम्, भावत्वस्याप्यन्यत्वात्, अभावेऽप्येव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति प्राहुः, तत्र यदि सर्वाभावसाधारणमेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यपि घटाभाव प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्यैनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्वात्, घट एव तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धकाभावस्यैव

तत्र सत्त्वात्, न चान्यथाभाव एव तादृशो चेत न तत्र घटा-
भावाभिव्यक्तिः, घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतेः।
तथापि घटनाशानन्तरं कुतः न घटवत्ताप्रत्ययः समवायस्य
नित्यत्वादेकत्वाच्चेति चेत्, घटनाशादेव तदप्रतीतेः, समवा-
येऽतिप्रसङ्गः प्रत्यक्षसूत्रे शोधित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

+द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥२७॥

द्रव्यादिभ्य एवास्य भेदं साधयन्नाह।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धि-
वेद्यत्वात् तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्र-
व्यत्वगुणत्वेऽप्युपलक्षणं कर्मत्वाद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

+तत्त्वं भावेन ॥२८॥

एकत्वं साधयति।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्या-
तम्, यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव सम-
वायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वलिङ्गाविशेषाद्विशेषलि-
ङ्गाभावाच्च न हि समवायस्य विशेषलिङ्गं भेदकं लिङ्गमाक-
लयामो येन नानात्वमस्य प्रगल्भाम, अतएव नित्यः देशका-
लादिभिर्दोऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्यत्वायोगात्, ननु समवा-
यो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्तुपटयोः पटरूपयोर्वा विशेषः
स्यादिति चेन्न युतसिद्ध्यभावाद्विश्लेषानुपपत्तेः न हि रूपरू-
पवतोरवयवावयविनोर्वाऽसम्बद्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन वि-
श्लेषः स्यात्, युतसिद्धिरेवावास्तव इति चेन्न कदाचिदपि त-
[illegible]

[illegible] इति [illegible] सम्बन्धो नञ् इति [illegible] । [illegible] समवाय इति [illegible] समवायोऽभिहितः [illegible] सम्बन्धेन [illegible] कार्यादिरिदम् ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं सप्तमाध्यायः।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम्।

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥१॥

शिष्यजिज्ञासानुरोधात् प्रमाणज्ञानमिदानीमुद्देशक्रमप्राप्तमपि तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायार्थः, प्रमाणसाधनाय पूर्वं बुद्धिरुक्ता तां स्मारयन्नाह।

द्रव्येष्विति विषयेण विषयिणं तृतीयाध्यायमुपलक्षयति "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः। तत्र "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः" इति समानतन्त्रे सूत्रितवान् सांख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानम्। सांख्या हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पङ्गवोऽपरिणामित्वात्, प्रकृति-

इत्था कस्मात् यदा विषयोपनीतशब्दादिपुरुषभेददर्शि-
दा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते,
तदाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव मह-
तत्त्वं तदुक्तम् "प्रकृतेर्महान्" इति. सा च बुद्धिर्दर्पणवन्निर्म-
ला, तस्याश्च बहिरिन्द्रियप्रणालिकया विषयाकारो यः परि-
णामभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति
चाख्यायते, तस्यां बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरु-
षस्य भेदाग्रहादहं जानामीति योऽभिमानविशेष सैषोपल-
ब्धिः, स्रक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणालिकयैव सु-
खदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेष स प्रत्यय, अत
एव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्व एव
बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मतया प्रकृताविव वर्तमाना
व्यक्त्याभिव्यक्तावाविर्भवन्ति तिरो भवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करप-
लाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यदुच्यते तदनेन
पर्यायाभिधानमनुपपन्नमात्रेण निराक्रियते तथाहि बुद्धिमन्तो
यदि बुध्यतेऽनर्थान्ति करणं तु त्वदर्थादा मन एव तत्पर्यवस्यति
न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न
चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कार्यधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः
भवति हि यदहं जाने यदहं स्मरामि यदहमुपलभे इत्येकत्वमा-
नाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽसाविति चेत् ता-
त्त्विकत्वे बाधकाभावात्. पुरुषस्यागन्तुकधर्मानाधारत्वं कूट-
स्थत्वं तदेव बाधकमिति चेदागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्व-
सम्भवात् न हि धर्मी धर्मैर्यत्र तत्त्वं येन धर्मोत्पादविना-

शरीरे धर्माऽधर्मादिनाशो स्यात्, तथा च तत्र चैतन्ये त-
त्र कृतानि कर्माणि भोगप्रदानि न स्युरिति शरीरस्य चैतन्य-
युक्तमिति दिक् ॥ १ ॥

+तथात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥२॥

तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा
प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संश-
यविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतिदिष्ट-
म्, कुत एतदित्याह ।

आत्मान्तरं परमात्मा स्वात्मा वा आत्मनि मनस्य कापि
त्वाऽप्रत्यक्षत्वं गौरः कृशो महावायुरित्यादिप्रत्ययति-
रस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतैव, चकारादाकाशकालदि-
शां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामग्रहः । इन्द्रियजमपि
द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च, सर्वज्ञीयं योगजधर्मानुगृहीता-
त्मापरत्या तत्तत्पदार्थसाक्षात्कारः, तथाहि परमाणवः प्रत्यक्षाः
प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं म-
हत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त
इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुप-
गृहीतचक्षुरादिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न
सहकार्यन्तरमपेक्षते । विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पु-
रुषत्वादहमिवेत्यादितुभाभाकरीममीमांसाभि-
मः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोज-
कम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकनिर्विकल्पकञ्च,

आत्मात्माविदेहदयं यात्प्रकारकं यद्विषयकं यद्धर्मकं तत् आत्मनिर्देशे कर्त्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्त उच्यते इत्यर्थः, आदिकर्मणि क्तविधानात् ॥ ३ ॥

+गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥४॥

कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यान्तरमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यतैव तत्र तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव संयुक्तसमवायेन तेषां ग्रहणात्, यद्यपि विघटितचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकतवायोग्यमपि द्रव्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तथापि तत्रैव समवतः शब्दो गृह्यत इति तदेव तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेत् ज्ञाननिष्पत्तेः कार्यत्वाद्धिकारणमवश्यं कल्पनीयमितिभावः ॥४

+सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्त एव ज्ञानम् ॥५॥

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि एतत्समतेषामपि सामान्यानां विशेषाः, पृथिवीत्वादिरूपत्वादि-

भेदसत्त्वादिति, तत्र द्रव्यत्वजातौ सामान्यात्मा तत्र एव यो-
ग्यव्यक्तिविशेषादेव सन्निकर्षश्च संयुक्तसमवायात् संयुक्त-
समवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च चाक्षुषं ज्ञानं गुणत्वे
च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसमवाया
त् समवायः, संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् सम-
वेतसमवायाच्च चाक्षुषं ज्ञानम् गुणत्वे च संयुक्तसमवायः
समवायश्च प्रत्यासत्तिरिति ननु तत एव व्याप्यमानविकर्षा-
देवेन्द्रियस्यानुपपत्तिः यत्र सामान्ये विशेषेषु च पृथिवी-
त्वादिषु सामान्यविशेषात्मकत्वे न सन्निकर्षोऽपि कारणमि-
त्यत आह सामान्यविशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषे
षु सामान्यविशेषा वर्तन्ते अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं
भेदश्चेति, व्यक्तयत एव, तदितरादिभिन्नत्वे सति सकलगोव-
र्तित्वलक्षणोपाधिमद्भेदात्, एवं घटत्वादावपीति ॥ ५ ॥

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥६॥

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा सन्निर-
पेक्षमेव ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि किं सन्निरपेक्षमेव,
नेत्याह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते विशिष्टज्ञानञ्च विशेषणविशेष्य-
सन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तथाप्य-
र्थः, भवति हि द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मेदमिति विशिष्टज्ञान-
मिति भावः ॥ ६ ॥

+द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥७॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव

माह ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति प्रकृतं घण्टावान् शुक्लो गच्छतीति

ज्ञानम्, तत्र द्रव्यं घण्टाविशेषणम्, शुक्ल इति गुणः गच्छतीति कर्म्म, तथा च नाऽगृहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिरिति वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षः भाव: ॥ ७ ॥

•गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥८॥

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मणि कर्मविशिष्टबुद्धेरभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्बुद्धिः, न हि गुणे गुणो न वा कर्मसु कर्म, येन तद्विशेषणत्वम भासेतेति भावः ॥८

•समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥९॥

ननु गुणकर्मणोः स्वरूपाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं गुणकर्मापेक्षा प्रकारान्तरमाह ।

समवायिन इत्यभिधानात् समवायस्य कारणतामाह । न

तावत् गुणे गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, एवं भुजिक्रियायां कर्त्ता प्रयोजकश्चायमितिबुद्धिमपेक्ष्यभोजयेति,नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्यविषयोऽयमितिबुद्ध्यपेक्षमेनमितिएवमन्यदपिबुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥१॥

+दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि बुद्ध्यारूढो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सन्निकृष्टः कर्त्ता विषयः, कृतमितिबुद्धेः कर्मविषयः भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमितिबुद्धेस्तदुभयव्यापारो विषयः, सन्निकृष्टो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्धयः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैतदित्यर्थः ॥२॥

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येष इति, क्रियायां कृतान्तोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, दारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, एवं भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकव्याप- मितिबुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोजकव्यापारविषयी- यमितिबुद्ध्यपेक्षमेनमिति एवमन्यदपि बुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥१॥

+दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्वि- प्रकृष्टोऽपि पुरोवर्ती विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निकृष्टः कर्ता विषयः, कृतमिति बुद्धेः कर्मविषयः, भोजयेति बुद्धेर्नियोज्य- नियोजकव्यापारो विषयो, एनमिति बुद्धेः प्रत्यासन्नव्यापारो विषयः, सन्निकृष्टो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते, यदा तु विप- र्ययेषु नैतादृशबुद्धेः प्रादुर्भावस्तदान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैतदित्यर्थः ॥

+अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥३॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामप्यर्थत्वं तेन तेन विधिनोक्तं तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन च तेषामुपस्थितेः, तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः "त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च" इति ॥ ३ ॥

+द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥४॥

प्रकरणान्तरमवतारयति।

द्रव्येष्विति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपन्यस्यति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामित्यादिसूत्रेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम्। यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां घ्राणादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणग्राहकत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

•भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह गन्धवत्त्वात् न हि गन्धवत् निर्गन्धमारभते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च बहिरिन्द्रियाणां यावज्जातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, नहि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु घ्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह भूय-

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तुन्येष इति, क्रियायां त्वयेति बुद्धिमपेक्ष्य स्वेति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, दारकव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, एवं भुजिक्रियायां कर्तृप्रयोज्यत्वाय मितिबुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, नियोज्यनियोक्तृव्यापारविषयो ऽयमितिबुद्ध्यपेक्षमेनमिति एवमन्यदपि बुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥१॥

+दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदित्याह ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सन्निकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि पुरोवर्ती विषयः, त्वयेति बुद्धेः सन्निहितः कर्ता विषयः, कृतमिति बुद्धेः कर्म विषयः, भोजयेति बुद्धेर्नियोज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमिति बुद्धेः प्राग्भवव्यापारो विषयः, तदा एते सन्निकृष्टा भवन्ति तद्भावादेव बुद्धिरुत्पद्यते, अदृष्टेषु विषयेषु नैतद्बुद्धय उत्पद्यन्त इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयत इत्यर्थः ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

+अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्य-

पेक्षम् ॥१॥

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञान

निष्पत्तिविधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययमभिध

सूत्रमेकदेशमाह ।

सविकृष्टे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृ

च वस्तुन्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्व

येति कर्तृत्वोपरक्ता बुद्धिः, दारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष

कृतमिति कर्मबुद्धिः, एवं भुजिक्रियायां कर्त्ता प्रयोजकया

मितिबुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति,नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्यविषयो

ऽयमितिबुद्ध्यपेक्षमेनमिति एवमन्यदपिबुद्ध्यपेक्षमूहनीयम् ॥१

+दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥२॥

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवैतदित्यर्थः ।

यदाऽयमिति बुद्धेः सविकृष्टो विषयः, एष इति बुद्धेर्वि

प्रकृष्टोऽपि बुद्ध्यारूढो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सविकृष्टः कर्त

विषयः, कृतमितिबुद्धेः कर्मविषयः भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्य

नियोक्तारौ विषयौ, एनमितिबुद्धेस्तदुभयव्यापारो

सविकृष्टो भवति तदैतादृशो बुद्धिरुत्पद्यते,

चेषु नैताद्दश्य

+अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥३॥

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तं तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन त्र-याणामुपस्थितिः, तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः "त्रयाणामर्थशब्दा-भिधेयत्वम्" इति ॥ ३ ॥

+द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥४॥

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येष्विति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणमुपसंहरति प्रत्य-क्षाप्रत्यक्षाणामित्यादिरूपेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्च-भूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नाना-प्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां घ्राणादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणग्राहकत्वं सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

•भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो घ्रायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणं तत्र पृथिवी पृथि-वीमात्रं प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत इत्यत आह भू-यस्त्वात् न हि गन्धवत् निर्गन्धं नारभते इत्युक्तम्, गन्धव-त्त्वाच्च बहिरिन्द्रियाणां पाञ्चभौतिकत्वनिरासात् सिद्धम्, नन्वेवं पार्थिवत्वाविशेषेऽपि शरीरावयवान्तराणां न गन्धग्र-हणस्य किन्तु घ्राणस्यैवेति कुतो नियम इत्यत आह भूय

स्यादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धत्वमेव मू
त्वं पारिभाषिकञ्च तद्भूयस्त्वं समानमन्यत्रापि ॥ ५ ॥

+तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥

इन्द्रियान्तराण्यतिदिशति ।

रसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथा
न्यं रसनादीनामवादय: प्रकृतय:, तत्तत्प्रतिनियतार्थग्रा
कत्वात्, अत्रापि नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे
रसनादीनां माद्यजातीयविशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाण
मित्युक्तम्, एवञ्च विपिष्टादृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्न
नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारेऽष्टमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१

संयोगसमवायान्यतरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणा
न्तर तदितरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादन
फलकं नवमाध्यायमाह ।

कार्य्यमिति शेषः, प्रागिति कार्य्योत्पत्तेः प्राक्, कार्य्यं घ-
टपटादि, असत् तत्कालीनत्वजनकाभावप्रतियोगीत्यर्थः, अ-
त्र हेतुः क्रियागुणव्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्य्यं

घटादि सदेव स्यात् सदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यप-
दिश्येत, यथोत्पन्ने घटे घटस्तिष्ठति घटश्चलति रूपवानयं
दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते न तथोत्पत्तेः प्रागपि
व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसदिति, न च तन्तुसमा-
नेषु वीरणेषु योज्यमानेषु तन्तुषु चक्राकृष्टायां मृदि कुम्भा-
लादिव्यापारेषु प्रवर्त्तमानेषु भविष्यत्यय कटः पटो घटो
वेति सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं जा-
यमानत्वात्, न च संयोगसमवायान्यतरघटिता प्रभवति, त-
स्मादिन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तत्सम् नन्वा-
न्योन्याश्रयः सत्यां विशेषणतायां तत्प्रतीतिः प्रतीतौ च वि-
शेषणतेति चेन्न विशेषणता हि सदैव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके
"समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः" इति, न चायं प्रा-
गभावः प्रतियोगिजनकः न हि घटे जाते स एव घटस्तदा
सोऽपि चोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुमि-
यमार्थं स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुसर्त्तुमर्हति. तद्घटोत्पत्तौ
स एव घटः प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन
तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्, ननु यदि घट एव तस्याभावस्त-
दा घटे नष्टे तदुत्पत्तिप्रसक्तिरिति चेन्न घटनाशस्यापि तद्वि-
रोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्यन्तरप्रादुर्भाव
इति. तदनयोर्देशकालो विरोधी येन गोत्वाश्वत्ववत् समान-
कालीनत्वं स्यात् किं तर्हि काललक्षणव्यापाराय कथमेकाना-
श्रयायित्वमर्हेत् ॥ १ ॥

•सदसत् ॥२॥

अभावान्तरं प्रतीतिबलसिद्धमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यस्या-
सत्त्वं प्रतीयते, तथा विनाशकस्य मुद्गरादेर्व्यापारानन्तरम-
देव कार्यं घटादि इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्याम-
प्रतीयते, स चायमभावो ध्वंस इति गीयते, भवति हि घटो
नष्टो ध्वस्त इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो नास्तीत्यादिधीरिति
भावः ॥ २ ॥

•असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥

ननु घट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घ-
टादन्यस्तस्य ध्वंस इत्यत आह ।

सदिति सूत्रशेषः, असतः सत् अर्थान्तरं, कुत इत्यत आह
क्रियागुणव्यपदेशाभावादिति न हि प्रध्वंसकालेऽपि वर्त्तते
घटः, अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानयेत्यादि-
व्यपदेशस्तदितो वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

•सच्चासत् ॥४॥

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवह्रियते तत्र तादात्म्या-
भावः प्रतीयते भवति हि असन्नश्वो गवात्मना, असन् गौर-
श्वात्मना, असन् पटो घटात्मना, अघटः पटः, अनश्वो गौः,
अगौरश्व इत्यादिप्रतीतिः, तदस्यामन्योन्याभाववान् गौ-
पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्योन्याभाव एव तादात्म्याभा-
वापरनामा भासते तदेव तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकम्,
प्रतियोगिसमानाधिकरणश्चायमभावः, भवति हि घटो भूत-

तमसिति प्रतीतिः, नित्यश्च, कदाचिदपि घटपटयोस्तादा-
त्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

+यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥५॥

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्रयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्य-
न्ताभावत्वम्, असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तथैकमन-
नुद्देश्यपरमसहितम्, तथाचोक्ताभावत्रयभिन्नो योऽभावः
सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यवसितोऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरा-
वधिमत्त्वम्, ध्वंसस्य पूर्वावधिमत्त्वम्, अन्योन्याभावस्य प्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु विरुद्धधर्म्म इति
चतुर्थोऽयमभाव ॥ ५ ॥

+असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्वि-
रोधिप्रत्यक्षवत् ॥६॥

इदानीं प्रकरणानामारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्ष
मामयोनाह ।

असदितीतिकारेण प्रध्वंसाकारं ज्ञानमाह तेनायम् घट
नष्टो घटः, अस्त इदानीं घट इति प्रध्वंसप्रतीतिर्लक्ष्यते तत्र
दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनो घटादेर्यथा
प्रत्यक्षं तथा तत्प्रध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षा-
भावादिति भूतस्य अतीतस्य विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् प्र
तेन योग्यानुपलब्धिरुक्ता, तत्र चार्थे तर्कं सहकारी, इदानीं
घटाभाविनम् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षाविति

सहकारिस्मरणमाह भूतलस्मृतेरिति भूतलस्य प्रतियोगिनो घटादेः स्मृतेरिति प्रतियोगिस्मरणमुक्तम् ॥ ६ ॥

+तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥७॥

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशन्नाह ।

सामान्यशास्त्रेऽप्ययमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः यथा प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य व्यूह्यमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यद्वा भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः संसर्गाभावपक्षेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्, चकारात् प्रतियोगिस्मरणसुत्रस्य तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्रागभावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषभावे प्रत्यक्षत्वम् ॥७॥

+एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥८॥

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणप्रागुक्ततर्केनेति, योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उक्तसमुच्चयार्थः, अधर्मं दर्शयतोऽतीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतां वदन् अन्योन्याभावपक्षे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति, कथमन्यथा स्तम्भः पिशाचो न भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्मतया पिशाचानुपलम्भस्य तदन्योन्याभावग्राहकत्वात्, तस्याप्यनुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात्स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः । ननु

पिशाचतादात्म्यमिह न प्रतियोगि, किन्तर्हि पिशाचः, स च स्तम्भे वर्त्तमानोऽपि गुरुत्ववन्नोपलभ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगितावच्छेदकानुपलम्भस्याप्यभावग्रहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वग्रहाधीनोऽन्योन्याभावग्रहः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मकं तथान्योन्याभावग्रहाधीन एवान्योन्याभावग्रह इति चेन्नाधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनापि तद्ग्रहस्तन्त्रमित्युक्तत्वात् ॥ ८ ॥

• अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥९॥

अथेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिर्ध्वंसमालम्बते भूतत्वं नोल्लिखति किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोल्लेखिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमालम्बते, अभूतमित्युत्पादविनाशानालिङ्गितत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि हि जलाद्यवयवि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति तर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः। एवञ्च यद्वस्तु यत्र न कदापि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो ज्ञातव्यः। भूतभविष्यतोस्तत्र प्रध्वंसप्रागभावावस्थान एव तदधिकरणे नास्तीतिप्रत्ययः। अतएवायमत्यन्तस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते ॥ ९ ॥

+नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसं-

र्गप्रतिषेधः ॥१०॥

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्, नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वात्, नाप्युत्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्यन्तिकत्वोत्पादविनाशशीलत्वयोरिति विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गाभाव, तस्य त्रैविध्यविभागव्याघातादित्यत आह।

गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः। तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानमाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, ननु किं घटस्तत्रास्त्येव, नास्त्येवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्राभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चैकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्व, येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात्, न हि तौ यत्र निषिध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथा च यस्य यो विधिस्तन्निषेध एव तन्निषेध इति यदा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स

यत्र गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयैव एवं फणि केवलमात्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वथासन् स्यादिति ॥१०॥

+आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥११॥

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

ज्ञानमुत्पद्यते इति शेषः, द्विविधास्तावद्योगिनः समाहितान्तःकरणा ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तःकरणाश्च ये वियुक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्त्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानमुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मप्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तथा यद्यप्यस्मदादीनामपि कदाचिदात्मज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात् तदसत्कल्पमित्युक्तमात्ममनसोः सन्निकर्षविशेषादिति योगजधर्मानुगृहीत च आत्ममनसोः सन्निकर्षं विशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥११

+तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥१२॥

ननु किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञ्यमित्यत आह ।

ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुगृहीतेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वेषु मनसि वायुदिक्का-

लाकाशेषु, द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संग्रहः, सामग्र्या योगजधर्मोपग्रहस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञ्यमुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

+असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥१३॥

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं वियुक्तानामाह।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति, यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निदिध्यासनात्मको यैस्ते तथा, ते हि समाधिप्रभावाहितकरणधर्माः अणिमाद्याः शरीरसिद्धोर्दूरश्रवणाद्याश्चेन्द्रियसिद्धोर्लब्धवन्तः समाधावप्यनपेक्षयसामादयन्तः "तदेवाख्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुतिमधिगततत्त्वान्तराभावाः भोगसाधनस्य कर्मणः समापनाय तेषु तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपादिषु तेन तेन जन्मना तुरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं यावद्देवविमानुपसाधेन च पूर्वोपात्तान् कर्माशयानुपभुञ्जमेवं तावत् धार्मेव निरपाया भूमिरित्याकलय्य सकलसर्वेशात् योगजधर्मप्रभावादिन्द्रियगणो व्यवहितविप्रकृष्टं प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

+तत्समवायात्कर्मगुणेषु ॥१४॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्, नापि बहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बद्धवर्त्तमानार्थग्राहित्वात् यथायोग्यं रूपोद्भवादिसापेक्षत्वात् आलोकादिसापेक्षत्वाच्च । तथा कथं केषुचित् पदार्थेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयता ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति चेत् । भौतिकानीन्द्रियाणि यदि सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशादिस्वात्मसमवेतेषु गुणकर्मसामान्येषु स्वात्मसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपयोगार्थं परकीयेन्द्रियप्राप्तस्य संयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते, तत्रैवोपपत्तिसौकर्यमनुसन्धातव्यम्, वस्तुतो बाह्येन्द्रियेषु मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिरूप एव सर्वानुपपत्तिनाशकः, अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणश्चात्र दृष्टान्तः ॥१४॥

+आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥१५॥

ननु किं समाधिप्रवृत्तावपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं आत्मगुणेष्वस्मदादीनामिवेति न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, सर्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानमात्रस्य विज्ञानं लौकिकप्रत्यक्ष, धर्मजं वा, आत्मसंयोगिकार्य उत्पद्यते इति लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥१५॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम्

त्वाकाशेषु, द्रव्यपदेन तद्गतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्षगतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संग्रहः, सामग्र्या योगजधर्मोपग्रहस्य तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञ्यमुक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

+असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥१३॥

युक्तानां प्रत्यक्षमभिधायेदानीं वियुक्तानामाह।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति, यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निदिध्यासनात्मको यैस्ते तथा, ते हि समाधिप्रभावाविष्करणधर्माः अणिमाद्याः शरीरनिष्ठोद्दूरश्रवणाद्यर्थेन्द्रियविशेषासनवन्तः समाधावप्यन्तप्रत्ययमासादयन्तः "तदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुतिसमधिगततत्त्वान्तराभावा भोगमात्रस्य कार्यव्यतामाकलय्य तेषु तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपादिषु तेन तेन जन्मना तुरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावदेव चिरं यावद्वर्षसहस्रेण च पुनर्यावत् कर्माशयाननुभुञ्जन्तं तावत् धारणेव निरपायां भूमिस्थ्याकलयन्तः सकलसर्वेशाम योगजधर्मबलादपि विनेन्द्रियगणो बाह्यान् विप्रकृष्टान् प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

+तत्समवायात्कर्मगुणेषु ॥१४॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्, नापि बहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बद्धवर्त्तमानार्थग्राहित्वात् यथायोग्यं रूपोद्भवादिसापेक्षत्वात् आलोकादिसव्यपेक्षत्वाच्चे-त्याशङ्क्य कैश्चित् पदार्थेषु प्रत्यासत्तिमुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानीन्द्रियाणि य-दि सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशादिष्वात्मसमवेतेषु गु-णसामान्येषु स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च काय-व्यूहोपभोगार्थं परिगृहीतमानापृथ्वीमनःसंयोगात् तत्संयुक्त-समवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु ज्ञानमुत्पद्यते, यतश्चोपपत्ति-सौकर्य्यमनुपधारितम्, वस्तुतो वाह्येन्द्रियेषु मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः, अगस्त्यस-मुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चात्र दृष्टान्तः ॥१४॥

+आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥१५॥

तत् किं सुखदुःखादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसम-वायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते?; सदादीनामिवेति न तत्र स-न्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, सर्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षं स्वमनस्थभिचा-रिज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, सर्वज्ञं वा, साक्षाद्योगिज्ञानं प्र-त्यक्षमिति लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्या-द्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम्

+अस्येदं कार्य्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥१॥

तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं तत्र लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्षधर्मो लिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यत्सिषाधयिषाविरोधिप्रमाणाभावो यत्र स तत्र प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बाधकञ्च, तदुभयाभाववत्‌ पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणे सति कस्यचित्‌ संशयः सिषाधयिषा वा, अतएव सन्दिग्धसाध्यधर्माधर्मी सिषाधयिषितसाध्यधर्माधर्मी वा पक्ष इति प्राञ्चः, उत्पादसाध्यवत्तानिर्णयनिवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकसामानाधिकरण्यावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति जीवनाथमन्याः, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो यत्र स पिक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्थलेऽपि पक्षता, तदेतदनुमाननमयूखे द्रष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मो लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनुमितं श्रुतं वा यदनुमेयरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम्,

"अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्" ॥ इति

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकारणं न तु तस्य परामर्शः तस्य लिङ्गोपरक्तमात्रकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु न एव व्यापारः । यत्र

धूमादेरतीतत्वमनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेन्न साध्यव्याप्यतीतानागतत्वयोरप्यनुमानात्, तथैव प्रतिबन्धग्रहात्। अतीतत्वमनागतत्वं वर्त्तमानत्वञ्च धूमादेर्यत्र न निश्चितं तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कथञ्चित्, तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरयोः सत्त्वनिश्चये मध्यदिने तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवह्न्यादेरनुमानात् तत्रैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूमोपटलात् कथं धूमभ्रमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव लिङ्गत्वात् ज्ञानस्य च यथार्थाभ्यामनुमितिस्ताभ्यां स्यात् अन्यथा तथापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियलिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तत्तज्ज्ञानिर्वाहकत्वरूपशक्तिसाधनतायामेव व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य श्रवणादिव्यापारत्वानुपपत्तेरिति कार्य्याल्लिङ्गात् धूमालोकादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणादपि यथा बधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् शब्दानुमानम्, यथा वा धार्म्मिकस्य यथाविधियागस्नानाद्यनुष्ठानाद्धर्म्मस्वर्गाद्यनुमानम् यथाविधिकारीर्य्याद्यनुष्ठानाद्वा वर्षानुमानम्, यद्वा पूर्णनद्यादौ उह्यमानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिदृष्टिदर्शनाद्वा नदीपूरानुमानम्, अथायं कार्य्यकारणभावलक्षण एकसम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनो विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनात् स्फटाप्रसारितनकुलानुमानम्, समवायिना जलौष्ण्येन तत्सम्बद्धतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

अस्येदं कार्य्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति॥

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन समुद्रकल्लोलवृद्धेः, जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य कुमुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन संगृह्यते इत्यत आह।

अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वह्न्यादि यद्वाऽस्य व्यापकस्य वह्न्यादेरिदं व्याप्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वग्रहमात्रं तन्त्रं न तु कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्त्रमत आह कार्य्यकारणसम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च विषयिलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः। कुतस्तदुपन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुरुध्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धस्योपन्यास इह दर्शने शाङ्करादिदर्शने च भवतीत्यर्थः। एवञ्च स्वाभाविकसम्बन्धशालित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वञ्चानौपाधिकत्वम्, तच्च प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केषाञ्चित् साधनव्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, अतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाणसिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनसमाव्यापकत्वं साध्यसमाव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चेयम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य

तस्मादव्यापकत्वानुपपत्तिरितरस्य तु तथा तस्मादव्यापकत्व-मित्येव तर्कोऽनुमन्तव्य इति तन्त्रयोगक्षेमत्वादिनाऽनुपाधि-त्वमवधार्यमिदम् । भविष्यति कश्चिदत्रोपाधिरितिशङ्कापिशाची मकरविधिनिषेधव्यवहारानास्कन्दतोत्पन्नादेवैत्यनौपाधिक-त्वनियमनम्भवात्, उपाधिलक्षणं व्याप्तिलक्षणाङ्गम् । तथानु-मानं द्विविधं स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्ष-धर्मतयोरनुसन्धानात्, परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्यव्याप्ति-पक्षधर्मताज्ञानात्, न्यायश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशा-ब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तन्न्यायवत्त्वं तृतीय-लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्, तानि च वा-क्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगम-नानि, तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयक-शाब्दज्ञानजनकं न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगत-पञ्चम्यन्तो न्यायावयवः, उदाहरणन्तु प्रकृतसाध्यसाधनावि-नाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उपनयश्चाविनाभावविशि-ष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः, निगमनन्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च प्र-वर्त्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तद-नित्यम्, अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्चायम्, तस्मादनित्य । एतेषामेव प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नाया इत्यन्व-र्था वैशेषिकाणां संज्ञाः, एवं च वादजल्पवितण्डाना षट्प्र-प्रकारच्छलजातिनिग्रहस्थानलक्षणानि च वादिविनोदाऽन्वे-ष्यानि ॥ २ ॥

+एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥३॥

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरणान्तरमारभते।

शाब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यन्नैयायिकादीनाम-
भिमतं तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं
यथा-व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसन्धानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शाब्दम-
पि, तथाहि एते पदार्थाः मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमद्भिः
स्मारितत्वात् गामभ्यानयेति पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आका-
ङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां मिथः संसर्गवत्त्वव्या
प्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्पनीयप्रमाणभा
वेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यनाप्तवाक्ये
व्यभिचाराद्वेदमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेष-
णात्, आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानव-
त्त्वं नत्वप्रतारकत्वमात्रं तच्च वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुर्ग्रहमिति
चेन्न शब्दप्रामाण्यवादिभिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्त्तकस्या-
प्तोक्तत्वस्य ग्राह्यत्वेनाभिमतत्वात्, तेषां प्रामाण्यग्रहणार्थं त-
दपेक्षा शाब्दन्तु ज्ञानं तद्ग्रहणमन्तरेणाप्युपपद्यते तव तु या-
दृशं लिङ्गं तादृशग्रहणमावश्यकं व्याप्यन्त्वाप्तोक्तत्वविशिष्टमि-
ति चेन्न यथाकथञ्चिदाप्तोक्त इति सामान्यतो ग्रहणसम्भवात्, न-
न्वथेति प्रकृतसंसर्ग इत्येव पर्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव
तद्ग्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्याहारादिमाहात्म्यात्
सामान्यत आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदा-
चित्तत्र विसंवादेऽपि वाष्पादौ धूमधर्मेणैवानुमानप्रवृत्तेः।
नन्वेते पदार्थाः संसृष्टाः एवेति वा साध्यम्, सम्भावितसंसर्गा

इति वा, नाद्यः असत्तोक्ते व्यभिचारात्, न द्वितीयः योग्य-
तामात्रसिद्धावपि संसर्गानियमासिद्धेरप्यसत्त्वानुपपत्तेः, यो-
ग्यताया पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनुमानेने-
ति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आसत्तिमत्त्वेन विशेषणाच्च न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्थाप्यसंसर्गा-
वगमप्रागभावः स च स्वरूपसन्नेव हेतुस्तज्ज्ञाने च संसर्ग-
ज्ञानस्य पूर्वमेव भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गा-
वगमप्रागभावमात्रमाकाङ्क्षां ब्रूमः, किन्तर्हि स्मारिततदाक्षि-
प्ताविनाभावविशिष्टम्, तथाच विशेषणाज्ञानादेवाकाङ्क्षाया
ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति चेन्न विमलं जलं नद्याः
कच्छे महिषश्चरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरविनाभावसत्त्वे-
नान्वयबोधापत्तेः नीलमुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविना-
भावेऽपि तदाक्षिप्तयोर्द्रव्यगुणयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा
पदस्मारितगोचराजिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापर्यवसानं वा
तथापि तज्ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभि-
चारिविशेषणात् व्याप्तिवत्, तत्पदानन्वयनियमविरहो वा,
बाधकप्रमाणाभावो वा, सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसं-
सर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमबाधितत्वं वा
योग्यतास्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आसत्तिरव्यवधानेन का-
रणरूपाया ज्ञानं तच्च, संसर्गश्च संसृज्यमानविशेषादेव वि-
शेष इति नानभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि
स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पद-
कदम्बकत्वात् गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानाव-

न्दं दकमदाऽभिमतविशिष्टमिति। यत्र, एतानि पदानि सा-
रिमार्थसंसर्गं बमोति साधनम्, तत् पदानां पदार्थसंसर्गं प्रति
बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया संसर्गज्ञापकत्वेन
पदानां संसर्गवत्त्वम्, तच्चानुमानात् पूर्वमनिश्चयेन व्याप्ते-
रग्रहात्। किञ्च चेष्टाप्रमाणान्तरमिति यदस्ति, तत्रोत्तरे चे-
ष्टा द्विविधा ज्ञातसमयाऽज्ञातसमया च, तत्र ज्ञातसमया चाभि
प्रायस्थं शब्दं स्मारयति न तु संसर्गप्रमामपि जनयति लि-
पिवत्, स्मृत्यारूढः शब्द एव तत्र प्रमाणं, शब्दस्य च लिङ्गत्व-
मुक्तं न च शब्दस्मरणं चेष्टायाः प्रमाणान्तरव्यापारः, चेष्टामन्तरे-
णापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु चेष्टानैयत्यापत्तेः।
नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य तत्र समय-
ग्रहाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय इति
चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्केतग्रहाभावात्, व्यवहारस्तु
तस्याविनाभावग्रहात् करितुरगयोरिव कशाङ्कुशाभिघात-
जन्यव्यवहारपाटवोपपत्तेः। अज्ञातसमया तु या कृत्यान्वयि-
नी, सा प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति,
न तु कुत्रचित्प्रमां जनयति, यथा शङ्खध्वनौ त्वया गन्तव्यमि-
ति स्मृतशङ्खध्वनिः प्रतिष्ठते, तथा यदा मया तर्जन्यूर्ध्वीक्रियते
तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा ताडयति, न तु किञ्चित्
प्रमिणोतीति। इत्यन्वयिनी त्वज्ञातसमया यथा दशानामङ्गुली-
नामूर्ध्वीकरणेन दश सहस्रा मुद्राणां पुराणानां वा त्वया ज्ञात-
व्येतिकारकप्रधाना, हस्ताकुञ्चनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमि-
ति क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः

परं स्वार्थमते न तु तथा परस्परसम्बन्धयाऽपि बाधात्, तद्बाध-
कत्वं स्वकर्मादिविभक्तिवत् प्रकृते चेष्टैकदेशानामगतानाम-
भावात्, तर्हि संसर्गबोधमन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती
इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्यतरस्मादिति गृहाण, तस्मात् चे-
ष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

**हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्था-
न्तरम् ॥४॥**

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशस्वभावत्वेन लिङ्गभि-
न्नत्वादित्याशङ्क्याह ।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतु-
लिङ्गपर्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्य-
र्थः, एवं करणशब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते,
द्वयी हि करणगतिः, किञ्चित् सविकल्पाधीनप्रवृत्ति, किञ्चि-
दविनाभाववत्प्रवृत्ति, शब्दस्य तु यद्येन सविकल्पं साध्या-
विनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, शब्दो सादृश्यतीति चेत्शब्दे-
नो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तथापि शब्देन इति चेत्र स-
म्यानिश्चयविधत्वेन शब्दे तद्विषयभावानुपपत्तेः, पदार्थसंसर्ग-
मादेव वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेत्र अन्यसंसर्गेनाव्याप-
त्तिनावतिप्रसङ्गात्, शब्दस्यासिसंसर्गत्वेन नियम इति चेत्
तथाचेतविषयत्वेनानुमानस्यैव लब्धावसरत्वात्, शब्दे तथा-
पि इच्छामात्रत्वेनातिप्रसक्तत्वात्, ईश्वरेच्छा नातिप्रसक्तेति
चेत्र तदिच्छासमत्वेनापि गङ्गादिपदात्तीराद्युपस्थितिरित्यत्र
नैयायिकेषु द्रष्टव्यमिति ॥ ४ ॥

+अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥५

उपमानादीनामपि पराभिमतानाम् अविनाभावबलप्रवृत्तिकानां लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामिति शेषः। अस्य व्यापकस्य इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा अनुमितित्वेनापेक्षिता येषां ते तदपेक्षितास्तेषां भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः। आहिताग्निपाठात् क्तान्ते न बहुव्रीहिः, तारकादिपाठादितो वा, तत्रोपमानं तावदनुमानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यं तावत् आरण्यकेन कीदृक् गवय इति नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यबलात् अतिदेशवाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्यायमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसन्धत्ते, अतिदेशवाक्यश्रवणसमये गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं संप्रपरिच्छेद इति चेत् लक्षणया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्वयानुपपत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि व्युत्पित्सुं प्रति गोसादृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुचितं तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात् यद्वा गवयशब्दो गवयवाचकः असति वृत्त्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च यस्तथोपमानसहकारी वाच्यः स तदनु-

मानं क्लृप्तप्रमाणभावैस्तु किं कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमाने-
नेति, अनुमानमयुक्ते विस्तरोऽस्माभिर्दृष्टव्य.। अर्थापत्तिरप्यनु-
मानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्तावज्जीवतश्चैत्रस्य गृहासत्त्वे-
न दृढतरप्रमाणावधृतेन बहिः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपपाद्यो-
पपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावावधारणाधीनैव बहिःसत्त्वापत्ती-
तिः, भवति हि जीवतो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वेन सम्भवति,
बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्
तथाचेऽन्वयव्याप्तिर्वास्तु तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव यद इति,
व्याप्तिरस्ति न तस्य यदनुमितिहेतुत्वमुच्यत इति चेत् व्याप्ति
ज्ञानान्तरेणार्थस्य भानासम्भवात्, अनुपपत्त्या व्याप्त्या व
स्तुना यदुपपादकं तस्यैव कल्पना स्यादिति दिक्। संशयक-
ल्पिकाया विरोधकल्पिकायाश्चानुमानान्तर्भाव ऊहनीय.।
विरोधस्यापि सहानवस्थाननियमलक्षणस्य व्याप्तिघटितत्वात्
श्रुतार्थापत्तिरप्यनुमितानुमानं पीनो देवदत्तो न भुङ्क्ते द
दिवेति वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रिभोज-
नानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीन-
त्वान्यथानुपपत्तेरिति। अभावोऽप्यनुमानमेव, तदुदाहरणं हि भू-
भवति घटो दोषः समायाति दीपे पादकम् समभवतिघटं
ज्ञातमित्यादि, तत्रैव घटो दीपवती तद्घटितत्वात् यदि च
हित तत्र न तदा सम्भवात् यदः, तदनुपलब्धेः। इत्
सम्भवति बुद्धि विना सम्भवति चाचेष्टि चोष्टे इत्यादि, त
त्प्रमाणेन न भवति प्रमाणपरत्वात्। चराद्योऽपि न का
मान्तरं कार्येण कारणानुमानवत् कार्याभावेन कारणाभाव

नुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वे नानुमान एवान्तर्भावात्। अभाव-
न्तु भूतलादावभावग्राहकं प्रमाणमनुपलब्ध्याख्यं, तत्क्वचित्
प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्, न
चेन्द्रियमधिकरणग्रह एवोपक्षीणम्, अभावग्रहपर्यन्तं तद्व्या-
पारसत्त्वात्। ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम्, इति
हेतिनिपातसमुदायः पुरावृत्ते वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, त-
द् यदि बाधितार्थं न भवति तदा शब्दान्तर्निवेशादनुमानम्,
यदिह वटे यक्षोमधुकरतरौ गौरीत्यादि तद् यद्याप्तोक्तं तदा
पूर्ववत्, नाप्तोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्, तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्चे-
ति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥६॥

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्रणिधानादिसचिवा-
त्मम्, एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृति-
र्विद्याविशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चका-
रेण व्यापारो पूर्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभवयाथार्थ्यायाथा-
र्थ्यं नियमनुविधत्ते, इत्थं भूतस्तयोपलब्ध्य समायितस्य तथैव
स्मृतेः, न च सतत स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधापेक्षत्वात्, त-
दुक्तं प्रशस्तदेवपादैः "लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्मम-
नः संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद्
दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविष-
या स्मृतिः" इति। यावं ज्ञान मुपज्ञाना इदङ् जानीते, या-

गिपलाभान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्य-
था "आम्नायविधातृणामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वती-
न्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु लिङ्गाद्यनपेक्षादात्मम-
नसोः संयोगाद्धर्मविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्".
इति तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वद-
ति श्वो मे भ्रातागन्तेति हृदयं मे कथयतीति ॥ ६ ॥

+तथा स्वप्नः ॥७॥

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीमविद्यां व्युत्पा-
दयितुमर्हति, तत्र संशयविपर्ययौ प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ
स्वप्नं निरूपयितुमाह।

यथात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिस्तथा
स्वप्नज्ञानमपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्य
इन्द्रियद्वारेण यदनुभवनं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रि-
विधं किञ्चित् संस्कारपाटवात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृत-
श्चिन्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामवस्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं
पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते कर्णार्जुनीयं युद्ध-
मिदमित्याकारम्, किञ्चिद्धातूनां वातपित्तश्लेष्मणां दोषात्,
तत्र वातदोषादाकाशगमनवसुन्धरापर्यटनव्याघ्रादिभयपला-
यनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वह्निप्रवेशप्र-
ज्वालालिङ्गनकनकपर्वतविद्युल्लताविस्फुरणदिग्दाहादिकं प-
श्यति, श्लेष्मदोषप्राबल्यात्तु समुद्रतरणनदीमज्जनधारासा-
रवर्षणरजतपर्वतादि पश्यति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु
जन्मान्तरानुभूते वा निद्रोपप्लुतान्तःकरणस्य यज्ज्ञानमुत्प-

द्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहणपर्वतारोहणछत्रलाभ-
पायसभक्षणराजसन्दर्शनादिविषयकः, अधर्मात् तैलाभ्य-
ञ्जनान्धकूपपतनोष्ट्रारोहणपङ्कमज्जनस्वविवाहदर्शनादिविष-
यकं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते त्रयाणां मिलितानामेवात्र कारणत्वं
गुणप्रधानभावमाश्रित्याय विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

+स्वप्नान्तिकम् ॥८॥

ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्यैवार्थस्य स्मृ-
तिरूपं जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्त्तते स्वप्नस्यानुभवरूपत्वात्
तथाच कस्मात् कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तेनात्ममनसोः संयोगविशेषात्
संस्काराच्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमप्युत्पद्यते । एतावांस्तु
विशेषो यत् स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्ना-
न्तिकन्तु तत्कालोत्पन्नानुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रश-
स्तदेवाचार्यैः "अतीतज्ञानप्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेव" इति।
उक्तञ्च वृत्तिकारैः "अनुभूतवस्तुस्फुरणार्थतया न स्मरणाद
र्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्" इति । स्वप्नमध्येप्रमाभूतं यज्ज्ञानं तत्
स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथाद्यायं शयानोऽस्मीत्यादि ॥८॥

+धर्माच्च ॥९॥

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं समुच्चिनोति
अधर्मसमुच्चयार्थश्चकारः स्पष्टव्याख्यानमेतत् ॥ ८ ॥

+इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥१०॥

इदानीमविद्यामधिकृत्याह ।

अविद्येति सामान्यलक्षणमपि पदं विपर्यये वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नाध्यवसायानामुक्तत्वात् तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभवजन्यमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते जायते ॥१०॥

+तद्दुष्टज्ञानम् ॥११॥

अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति, परामृशति, साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं विशेष्याहत्तिप्रकारकमिति यावत्. दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन संशयविपर्ययस्वप्नाध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपसंग्रहः ॥११॥

+अदुष्टं विद्या ॥१२॥

ज्ञानमित्यनुवर्त्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र तदनुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्यावृत्त्यप्रकारकानुभवो वा विद्येत्यर्थः, तथाच प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेत्यर्थः ॥१२॥

+आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥१३॥

अस्यार्थमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्यमसन्निकृष्टार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं लिङ्गानुसन्धानमन्तरेव जायमानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह ।

ऋषीणां प्राचेतसप्रभृतीनां भूतानागतातीतविषयं ज्ञानं तदार्षम्, तच सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाप्रभावादिना अपि तविषयकदर्शनोत्पन्नं प्रतिनियतार्थं यद्दर्शनं तदपि च धर्मेभ्यो धर्मविशेषेभ्य एव जायते धर्मोऽभियम्यः, अथवा बाह्य विद्यान्तरसिद्धिप्रतिभानं आर्षं ज्ञानं चतुर्णां विधेय सा च ऋषीणां लौकिकानामपि भवति, यथा प्रातः प्रत्यक्षमेव इत्येवमाकारेण मनसा जानाति सिद्धमन्त्रौषधादिनिदर्शितं वा, प्राग्भवीयसंस्काराधीनेनाथ व्याप्तिधीः, एतदपार्थ-दृष्टसाधनताप्रतिपत्तेः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तु सिद्धदर्शनं न प्रमाणान्तरमित्याहुः; तथाहि यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादि-निमित्तमिव प्रत्यक्षं व्यवहितविप्रकृष्टविषयं तदुत्पद्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु दिग्देशान्तरितभौमानां ग्रहनक्षत्रसञ्चारादि-निमित्ताधीनं तदा तदनुमानमेव तथा सहचारदर्शनेन व्याप्तिग्रहसंभवादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

+इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥१॥

आत्मगुणानां कारणतो भेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः,

तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नेकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः कार्यभेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथाहि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशस्ताचार्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद् यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति. तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति ॥१॥

+संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः २

नन्वास्तां सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातामनुभववदित्यत आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्या-

न्तरत्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयानुल्लेखित्वात्, न द्वितीयः एककोट्यनुल्लेखित्वात्, तयोश्च यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः, द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषौ संशयत्वं निर्णयत्वञ्च; तदुभयञ्च सुखे दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमिति तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं समुच्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति ज्ञानमोऽनुभवो नत्वहं जाने सन्दे ह्मि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

+तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥३॥

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाल्लिङ्गाच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसामग्रीजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र त्रयाणामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापदकत्वात् अन्यथा दिक्कालसाधारण्येन सकलकार्ये साजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमात्रं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन पर्यवसानरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यं वेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्यं वेद्यत्वाभावप्रसङ्गात्, लैङ्गिकमिति लिङ्गमिव वैषयिकवत् । इति ज्ञानस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानसाधनाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्ष

दर्शनादिन्द्रियजम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति भावः ॥ ३ ॥

अभूदित्यपि ॥४॥

लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारान्तरेणापि भेदमाह ।

अभूदित्यपि, अतीतानागतयोरविद्यमानयोरर्थयोर्लैङ्गिकं ज्ञानमुत्पद्यते, अभूदिति, भविष्यतीत्यादिप्रकारो दृश्यते न चैवम्प्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानमनुभूयते ॥ ४ ॥

सति च कार्यादर्शनात् ॥५॥

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिपक्षधर्मतादिप्रतिसन्धाने कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गिकमात्रं वा, अयमर्थः प्रत्यक्षमात्रं तावत् सुखदुःखे न भवतः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमात्रं वा अवच्छिन्नत्वं वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे स्रक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ स्रगाद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वाभ्यामननुभवात् एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति ॥ ५ ॥

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥६॥

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा, तद्-

पादानयत्नः, स्रक्चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु अधर्मः, च निष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु इष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतसमाधारणकारणं नापेक्षत एव, सविकल्पकन्त्वपेक्षते विशेषणज्ञानं तत्र कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु साधारणत्वादविवक्षितः। यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटमिह एवेत्यनुभवमादाय भेदचिन्तनात्। लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः। तदयं प्रमाणार्थः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणस्वजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्मृतिवदायशब्दवच्च ॥ ६ ॥

•एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥७॥

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाद् दुःखस्य स्तम्भकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः, तदा शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरःपादपृष्ठोदरादीनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुद्व्यणुकादीनां लोहितरेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः, शिर इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्नायुप्रभृतीनि, तेषां विशेषा वैजात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तथापि कारणवैजात्यादेव वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयमुदरपृष्ठादेरपि, तत्तत्कपालाद्युपादानवै-

विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदर्थवादिकं यथा "य एव राचोऽध्यधीतेऽस्य पितरः घृतकुल्याः मधुकुल्याः क्षरन्ति" इत्यादौ क्वचिदौपादानिकम्, यथा "विश्वजिता यजेत" इत्यादौ, यत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थवादोपस्थितमित्यौपादानिकमाप्यनिकं स्वर्गस्यैव अतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथा चाशुतरविनाशिनामेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमत एषां यागादीनामपूर्वमभ्युदयाख्य पूर्वापेक्ष्यर्थः। ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु दुर्लभं न हि मीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यत्वमेष्यते पौरुषेयत्वनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसम्भवादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेष्वदादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः। क्षितिकर्तृत्वेन वेदकर्तृत्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनाभिधेयता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, नचेश्वरवचसि तासां सम्भवः, तदुक्तम् "रागाज्ञानादिभिर्वक्ता ग्रस्तत्वादनृतं वदेत्। ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥८॥

•तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥९॥

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह।

इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथा हि वेदास्तावत् पौरुषे

वा वाक्यत्वादिति वाच्यं न वाक्यत्वादयमर्थो वा वक्तृगताज्ञा
नाधीनतायां हेतुः तथात्वेऽपि ह्यतीन्द्रियार्थत्वात् न वा
तीन्द्रियार्थदर्शिनोऽसत्त्वम्, किन्तु वेदाः यथार्थ
विषयीभूतत्वात्, तथाप्ययं न तत्प्रामाण्यविषयोऽनुमान
सर्वविषयीभावं च तत्त्वज्ञानेनम्, अनुपलब्धपदार्थज्ञानस्याप्र-
सत्त्वम्, तत्प्रामाण्यविषयीभावेऽपि सर्वदर्शित्वानुपपत्तिदर्शनात्
दोषाभावादेव, क्वचित् प्रमाणाभावः कल्पकत्वं चाप्तवचने
ऽसिद्धिरुक्तम्, सर्वं तत्प्रामाण्याभावेऽपि सिद्धं सर्वं तत्त्व
पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वज्ञानं चानुमानपूर्वकानुमानादेव
सिद्धम्, न च सम्प्रदायादेव वक्तृयथार्थवेदत्वं प्रमाणत्वं च
अवगतोऽस्मिन्नर्थात्। किञ्च तथाऽपि गुणकल्पनं वैदिकप्रमाणा
अपि गुणकल्पनप्रमाणभावं तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञा
नमेव वाक्यस्यापि प्रामाण्य एव वेदे यथा. अ. अर्थापूर्वादिवि
पदवाक्यार्थज्ञानात्, प्रामाण्यं वेदस्येति सूत्रम् ॥९॥

अस्तु भवानीसहितो भगवानपि मे प्रसीदतु निरतम् ।
यत् कणादसूत्रोपस्कारं शङ्करः कृतवान् ॥
बालाबोधं यद्यपि नैतद्वाचामिव कलितपदगुणप्रायोग्या ।
तथापि विशेषैर्गुणगौरवेण परः सद्भिः समुपासनीया ॥
इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्। समाप्तश्चायं दशमाध्यायः।
समाप्तश्चेदं शास्त्रम्।